

AZ IDEOLÓGIA ÉS UTÓPIA HAJÓTÖRÉSE

Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című műve
német és angol változatának összevetése*

Mannheim Károly társadalomtudósként nemcsak módszertani vagy elméleti találékonyságával hívja föl magára a figyelmet, hanem írásműveinek fogalmi és fogalmazási bravúrokban, fordulatokban és csúsztatásokban gazdag megkomponálásával is. Saját korában legnagyobb port fölka­vart könyve a Németországban írt *Ideológia és utópia* (1929) című mű volt. Angolul elsőként ennek átdolgozott változata jelent meg Mannheim angliai emigrációja idején, 1936-ban.¹

Érdemes a két változat szövegét összevetni. Nem sugall-e az angol verzió teljesen más képet a tudásszociológiáról, mint a német? Az *Ideológia és utópia* német változata szintéziskísérletnek tekinthető. Mannheim három különálló, eltérő szempontokat tartalmazó írást fűzött egybe, és így nyitott szövegszerkezetet hozott létre. Erre utal az a megjegyzése, hogy az esszégyűjtemény darabjai ugyanarról szólnak, csak más-más stílusban: a bevezetés relativisztikus értelmű, az azt követő tanulmány az aktivisztikus politikai elemet hangsúlyozza, míg a záró esszé egy harmonikusabb szintézisre tesz kísérletet (Iu: 47). E fenti megjegyzésre támaszkodva, a három gondolkodási stílus felől indulva és a mélyebb rétegek felé haladva kísérlem meg elemezni tudásszociológiáját. Mannheim Németországban kialakult tudásszociológiai módszerét és elméletét megértés- és értelmezéelméletként (interpretációelméletként) elemzem. Az interpretációelmélet volt ekkor a módszertanban, az eszmetörténeti és politikai gondolkodásbeli vizsgálódásokban számára az értelmezési keret. Az interpretációelmélet fő jellegzetességei a következők: Mannheim módszere pluralista, dinamikus és reflexív; a különböző történetileg, társadalmilag kialakult értelmezések egymás elleni kijátszását jelenti. Ilyen módszertanilag egymás ellen kijátszott értelmezési keretek voltak tudásszociológiájában a kultúrafilozófia, a társadalomontológia és a történetfilozófia.²

A tudásszociológiai elemzés tárgyai a léttel összefonódó gondolkodáson és a társadalmi-történeti egységeken belüli eltakart differenciák. Az *Ideológia és utópia* német változatában a szociológiai jelentésváltozások elemzése az egy-

* A cikk részben egy hosszabb tanulmány összefoglalása, melyhez a német és az angol változat szövegének különbségeit elemző részletes mellékletet készítettem.

másra tolódott jelentésrétegek látszólagos differenciálatlan egységből való kiemelését jelenti, és morfológiai rokonítását a történelmi-társadalmi történebben elfoglalt helyükkel. Az elemzés menete nem induktív, fontos szerepet játszanak benne a példák, a metaforák és az analógiák. Eredménye nem zárt rendszer, hanem egy struktúrávízió, a lehetséges igazságok körvonalazása. A tudásszociológiai elemzés mégsem válik körkörössé, hiszen célja – melyet soha nem téveszt szem elől – a világnézetek közti közvetítés.

Mannheim e közvetítési feladat „gyakorlati” megvalósítását három irányban is kijelölte: a tudomány nagyobb fokú interdiszciplinaritása, nyilvános értelmiségi platformok létrehozása és az értelmiségi személyes missziójának keresése felé. Nem a szintézis korának eljövételét hirdette, kortársait leginkább az utópiákról való lemondástól féltette, s e félelme elégiába hajlott.

A németországi írások nyomán kialakuló Mannheim-kép eléggé eltér az *Ideológia és utópia* angol válogatának (1936) olvasásakor keletkező összenyomástól. A különbség értelmezéséhez kulcsot adott két, 1930 és 1936 között született mű (Mannheim 1935; 1964: 246–307). Mannheim interpretációelméletének átalakulását ebben az időszakban két tényező befolyásolta. Egyrészt az interpretációelmélet beolvasztása egy általános (tudás)szociológiai elméleti keretbe. A kultúrafilozófia, a társadalomontológia és a történetfilozófia sajátos módon kidolgozott szempontjainak összjátékát egységes szociológiaelméleti keret váltotta föl. Megerősödött a szaktudományos igény, csökkent a metaforák, analógiák szerepe, de továbbra is megmaradt a látszólag nyitott szöveg-szerkezet. Mannheim értelmezési kerete ezzel elvesztette plurális kiindulását, reflexivitását. Már nem a differenciákat kutatta, hanem az integrációkat. Ennek az volt az egyik súlyos következménye, hogy a tudásszociológiai értelmezés elszakadt a megértéstől. Interpretációelméletének megváltozására másrészt a fasiszmus győzelmének és a közelgő háború érzetének élménye hatott. Az 1929-ig kialakult megértés- és értelmezélméletéből ugyanis hiányzott egy kidolgozott hatalomelmélet, amely épp az akkori események értelmezéséhez elengedhetetlennek tűnt. Mannheim később sem törekedett kifejezetten erre, de eredeti programjának részbeni átalakítása miatt szükségesnek tartom az ilyen irányú vizsgálódást.

Az általános szociológiaelméleti kereten belül az eredeti három szempont sajátosságai a következőképp változtak meg, és fordultak ezzel más irányba. Először is a megértés és értelmezés fent vázolt módszere a társadalmi determináló viszonyok vizsgálatába fordult át. A szellemi-létszerű valóság módszertani uralhatóságának tétele a társadalmi folyamat stratégiai tervezéssel történő ellenőrizhetőségének, szabályozhatóságának tételévé alakult át. Másodszor a tudásszociológiai elméletnek és módszernek a társadalom szférájára és a politikai gondolkodás és a cselekvés területére történő alkalmazását lehet összevetni. Míg az *Ideológia és utópia*ban az egyéni, alkotó tett és döntés előtt feltáruló, azokat befolyásoló, néhol kényszerítő történelmi-társadalmi lehetőségek kidolgo-

zásmódját kutatta a politikai cselekvés területén, és a személyes felelősség szerepére mutatott rá az egyéni döntésben, az átmeneti korszak írásaiban a gondolkodás és cselekvés egy harmadik szintjét (amely magasabb rendű egységet hoz létre a kettő között), a kollektív stratégiai tervezést, valamint a kettő között közvetítő mechanizmusok (principia media) kíváncsi átstrukturálását elemezte. Az *Ideológia és utópia* korszakában a „szabadon lebegő” értelmiség lehetőségét tárta fel ebből a szempontból, a későbbi korszakban a liberális társadalomszerveződésnek a társadalmi elit által befolyásolható szféráját elemezte részletesen és az átmeneti autoriter diktatúra szükségességére mutatott rá. Szabaddá tette ezzel a hatalom káros beavatkozásai előtt az utat. Változtatlanul hangsúlyozta a tudásszociológiai elmélet és módszer többirányú felhasználhatóságát: a szaktudományokban, a nyilvános vitákban és az interdiszciplinaritás megteremtésében a tudományon belül. Harmadszor, össze kell vetni a két korszakban Mannheim történelem- és értékfelfogását. Az *Ideológia és utópia* megírása körül a történelmi változás hármas dinamikáját dolgozta ki, melyen belül a dialektikus szellemi változások és a mélyben rejlő, mentalitásbeli alakulások, értékhalmozódások egybejárását kutatta. A haladás gondolata ekkor nem volt központi téma. Gondolkodásának végső centruma talán az utópia volt, mint a történelemre vetett pillantás, amely a jövőre is irányul, és az igazi aktivitás, a valódi élettartalmak megőrzésének záloga. Későbbi írásaiban a felvilágosodás észfogalmának újfajta rehabilitációjával annak kiszélesítésére törekszik. Ez a vállalkozás kétes értékű maradt, mert a történelmi, tapasztalati tények kérdésessé teszik, valóban lehetséges-e a racionalizáció fogalmának oly mértékű kitágítása, amely bekebelezi az irracionális szférát is. A korábbi, egyszerre több irányból induló, reflexív elemzés „túlhajtásáról” van szó a fenti pontokon. Az eredeti tudásszociológia inkább ingamozgásnak, útonlevésnek tekinthető, a későbbi – egy túlhajszolt, a racionális illuzórikus képét elérni vágyó, de arra képtelen vállalkozásnak.

I. Az *Ideológia és utópia* német kiadása (1929)

Az *Ideológia és utópia* hasonló című első fejezete bevezető az utána következő két tanulmányhoz. Kiindulópontja a gondolkodás és általában az élet korabeli válsághelyzete. A gondolkodás esetében ez annyit jelent, hogy annak minden elemét ideologikusként vagy utópiakusként, egyszóval „hamisként” élik meg a résztvevők (Iu: 53).³ Hogyan lehetséges mégis megismerés? Ehhez két dologra van szükségünk. Egyrészt, hogy ne csak mások gondolkodásában leplezzük le az ideologikus és utópiikus elemeket, de a fenti módon önmagunkkal szemben is kíméletlenek legyünk. Másrészt, hogy a gondolkodás- és az életbeli elemek közti összefüggéseket megértsük és értelmezzük (Iu: 50). Ezt nyújthatja a tudásszociológia, mint kialakulófélben lévő tudományág: „a gondolkodást az

összefüggések teljessége felől szemlélni sohasem öncél, hanem egy állandóan új alakot öltő, eleven organon, egy változásban lévő szövedék” (Iu: 49, sk) lesz az eredmény. Mannheim nem kételkedik, hogy ezen az úton a „valódi” megismerés elérhető lesz egyszer, de saját elmélgedéseit csak e megoldás megelőlegezéseinek tekinti, s megfelelő közlésformának a többféle társadalomtudományos területet összefogó esszéformát (Iu: 51, sk) és a szaktudományos alapvetést tartja.

E bevezető rész mondanivalója két pont körül kristályosodik ki: 1. a gondolati tartalmak funkcionalizálásában és az ideológia fogalmában; és 2. az ebből adódó ismeretelméleti problematika – relativizmus és relacionizmus – körül, végső soron a valóság megragadásában. E fejtegetések azért tekinthetők relativisztikus stílusúnak, mert a tudásszociológiai megértés és értelmezés módszertanát mutatják be, amely még nyitva hagyja a kaput a relativista megoldás előtt is. Erre reflektálva Mannheim bevezeti ugyan a relacionizmust, de ez csak időleges megoldásnak tekinthető (a további fejezetek fényében), a különböző oldalról érkező ismeretelméleti támadások ellen emelt bástyának.

Az *Ideológia és utópia* első fejezetének módszertani fejtegetései szorosan kapcsolódnak Mannheim kultúra- és történet-szociológiai írásaihoz. Mannheim az általa recipiált különféle filozófiai és szociológiai irányzatokat, szaktudományos eredményeket – nézőpontját állandóan váltogatva – megpróbálta kijátszani egymás ellen. Ezt jelenti pluralizmusa. Három ideáltipikus nézőpontot épített így ki: a „tisztá” szociológiát, amelyben Simmel módszeréhez, a „példázáshoz” kapcsolódik és annak „szisztematizálására” tesz kísérletet Husserl segítségével; az általános szociológiát (Max Weber); és a történetfilozófiai szociológiát, amelyben a lukácsi drámaelméletet⁴, a művészettörténeti stílus-elemzést, a 19. századi történetfilozófiát és Marxot próbálta hasznosítani.

Kultúraszociológiai írásaiban a „funkcionalizálás” módszerét a következőképpen határozta meg⁵: a kettős módszerrel történő, az élet és a megismerés totalitásával való összefonódottság vizsgálata. A funkcionalizálást később olyan beállítódásként és a szisztematizálás olyan módszereként írja le, amely egy köztes szférát, az egyszerre értelem-teli (szellemi) és létszerű összefonódottságokat vizsgálja. E köztes tér közelebbi meghatározásához felhasználja a társadalmi térbeni „helyzet” és „elhelyezkedés” metaforáit (generációs összefüggés), és a társadalmi folyamat konstitutív elvét, a konkurenciát. Az *Ideológia és utópia*-ban e köztes tér jellemzésére szolgál az ideológia totális fogalma (szembeállítva az ideológia partikuláris fogalmával). Az ideológia totális fogalma az egész világnézettel áll kapcsolatban, egy olyan szinttel, ahol az élmények, az értelmezések és a szellemi tartalmak összefonódnak; s amelynek struktúrájába és morfológiai szerkezetének mélyébe az értelmező behatolhat (Iu: 54, skk). Ez a szint morfológiailag rokonítható a kollektív szubjektumnak, az ideológia hordozójának társadalmi térben elfoglalt konkrét helyzetével, szituációjával. Az *Ideológia és utópia* annyiban hoz újat a korábbi kultúra- és történet-szociológiai

elmélkedésekhez képest, hogy bár továbbra is a fenomenológiai, a történet- és életfilozófiai megközelítés összekapcsolása a cél, de a fenomenológiában fontos szerepet betöltő pragmatikus mindennapok sztereotipizáló beállítódása mellé a cselekvés lép, pontosabban a politikai cselekvés releváns kategóriává válik. Az ideológia értelme ugyanis épp az, hogy a realitás valódi megragadása csak a politikai gyakorlat lehet (Iu: 56–59).

Az ideológia fogalmának kiterjesztése a fenti értelemben a tudásszociológia. A gondolkodás létszerű összefüggéseinek vizsgálata azonban többféle ismeretelméleti koncepcióval is összekapcsolódhat. Mannheim a maga felfogását az ún. relacionizmushoz sorolja, amely számot vet azzal, hogy az ismeretelmélet is beágyazott a történelmi-társadalmi változás folyamatába. A relacionizmus „az értelemtelem elemek egymásra vonatkoztatottságát és egy meghatározott rendszerben gyökerező értelemszerűségét jelenti” (Iu: 77). E kutatási irány összefonódik a valóság egyfajta metafizikai értelmezésével is. Mannheim nem egy új metafizikát akar alkotni, hanem a metafizikai gondolkodási struktúra módszer-tanilag értékes részét megmenteni (Mannheim 1980d: 53). A metafizikai látásmód teszi a „kívülről” induló, fenomenológiai eredetű funkcionális beállítódást elméletileg reflektált értelmezéssé. Az interpretáció szintjébe „felülről” mindenkor belejátszik a metafizikai-ontológiai szint. Ezt a szintet élük meg a mindennapok résztvevői reálisként („ens reallisimum”) (Iu: 78–83).

Így jut el a dinamikus relacionizmus fogalmához és az objektivitással szemben radikálisan nyugtalan kutatás vágyához. „A gondolkodás reális erők által hordozott, önmagát állandóan kérdésessé tevő és önmaga javítására törő folyamat” (Iu: 92). Ezen a ponton merül föl az *Ideológia és utópia*ban a totalitás fogalma. A totalitás a világnézeti totalitást jelöli, amely egészében kötődik a történelmi lét valamely fokához. Nemcsak gondolkodási akarások, gondolkodási stílusok harcolnak egymás ellen, hanem bennük, a részekben az egész is ott van: világok harca világok ellen. A totalitás a mindenkorai nézőponttal összefüggésben szerepel. Eszerint a totalitás „nem relatíve önmagába zárt, nyugalomba hajló kép a világról, hanem a partikuláris nézeteket felvevő és mindig újból és újból szétrobbantó, az egészre irányuló intenció”, „a nézőpont maximális kiterjesztése” (Iu: 92, skk). A bevezető rész záró szavai arra utalnak, hogy talán lehetséges a felvetett problémák leküzdése a nézőpont fokozatos kiszélesítésével a totalitás irányába és egyidejű elmélyítésével a cselekvés szintje felé.

Tudásszociológiai elméletét Mannheim fokozatosan a politikai szférára, a politikai gondolkodás történetére kezdte alkalmazni.⁶ Az *Ideológia és utópia* második fejezetében arra kérdez rá, hogy miért épp a politika nem vált tudománnyá. Majd másképp is felteszi a kérdést: „Létezik-e tudás a folyamatban, a változásban lévőről, az alkotó tetről?” (Iu: 97)⁷ Válaszadásának első lépésében felvázol egy „szféraelméletet” (Sphärentheorie) a társadalmi folyamatról, részben Max Weber nyomán. A társadalmi folyamat alapvetően két részre ta-

golódik: a már racionalizált területekre, ahol csupán reprodukció folyik – ide tartoznak az elméleti, racionális módon uralt, továbbá a konvenció, a hagyomány és a szokás által szabályozott szférák –; valamint az irracionális játéktérre, az alkotó tett birodalmára. A történelmi folyamatban az a tendencia válik láthatóvá, hogy a racionálisan alakítható területek bővülnek, míg az irracionális játéktér beszűkül. E szféraelmélet alapján határozza meg Mannheim a cselekvés fogalmát: a cselekvés csak az irracionális játéktérben lehetséges, ahol a nem szabályozott helyzetek személyes döntésre adnak lehetőséget, bár ez kényszer is jelenthet (Iu: 99, sk).⁸ Mannheim az irracionális játéktérben tartja szerencsésnek megvizsgálni az elmélet–gyakorlat összefonódottságának problémáját. De először is: mely szférákat ítél Mannheim a maga korában irracionálisnak? Elsőként a gazdaságot, amely a szabad konkurencia irracionális állapotából még nem jutott el a tervgazdaságig, másodszor a társadalmi szerkezetet, amely osztályszerűen tagolódik, és a benne releváns hatalmi kompetenciákat irracionális harcban lehet csak elérni, harmadszor a legbensőbb, társadalmon túli egyéni és kollektív élményvilágot (Iu: 100). Az irracionális szférát a következő sajátosságok jellemzik: nem tartalmaz szilárd tárgyiságokat, az együttes hatást létrehozó különböző erők konstellációja állandóan változik, és a gondolkodó maga is résztvevője. Ezért Mannheim az elméleti, fogalmi gondolkodástól eltérően e szférában gondolkodási akarásokról, gondolkodási stílusokról beszél, melyek behatolnak a gondolkodás egész logikai struktúrájába (Iu: 101). Az *Ideológia és utópia* egyik alfejezetében elemzi a 19. és 20. századi politikai gondolkodás történetét gondolkodási stílusokban. Öt ideáltípust különít el: 1. a bürokratikus konzervativizmust, 2. a konzervatív historizmust, 3. a liberális-demokratikus polgári gondolkodást, 4. a szocialista-kommunista koncepciót és 5. a fasizmust (Iu: 96). Az elmélet–gyakorlat léthezkötöttségének, léttel összefonódottságának tételét igyekszik ily módon alátámasztani: miközben elemzésében állandóan változtatja gondolkodási pozícióját, azt reméli, hogy az elért eredménnyel segítheti a politikai cselekvőt személyes döntésében.⁹

Akárcsak a totalitás, a szintézis is csak relatív értelemben képzelhető el Mannheim számára. Nem a Hegelhez vagy a 19. századi historizmushoz való visszatérés útjait keresi, hanem egy önmagára állandóan reflektáló, saját történeti-társadalmi helyzetének tudatában lévő gondolkodási álláspont lehetőségeire hívja fel a figyelmet (Iu: 130, skk). Az ilyen szintézis hordozója nem lehet valamely konkrét társadalmi osztály, réteg vagy csoport. „Ellenkezőleg, olyan politikai »magatartásról« (Haltung) van szó, amely a történelem progresszív előrehaladását oly módon segíti elő, hogy a felhalmozott kultúrjavak és társadalmi energiák lehetőség szerint fennmaradjanak” (Iu: 134). E magatartást a történelmi itt és mosttal szemben sajátos ébrenlét jellemzi. Állandóan kísérletező, önmagában társadalmi érzékenységet kifejlesztő, a dinamikus egészre irányuló magatartásról van szó. E „magatartásnak”, mint szellemi kategóriának

potenciálisan a „szabadon lebegő értelmiség” felel meg (Alfred Weber kifejezését használja Mannheim). De e virtuális csoport nem abszolút értelemben hordozója a szintézisnek, mert csak annyit mondhatunk róla, hogy egyrészt megvannak a nyelvi-intellektuális eszközei az időleges szintézis megalkotására: ez a „műveltségi kultúra” (Bildungskultur) (Iu: 135, skk). Másrészt társadalmi értelemben lehetősége nyílik rá, hogy „megélje” a többszörös társadalmi kötöttség-kötetlenség különböző fokozatait, hiszen származása, neveltetése és életútja révén sorozatban érik az ilyen társadalmi élmények.

A politikai tudás sajátos tudástípust képvisel. Mannheim saját korának tudományfogalmát túl szűknek érezte, olyan tudomány lehetőségét kereste, amely a különféle tudástípusokat összefonódottságukban képes szemügyre venni. Így az ún. tudomány előtti tudástípusok is részei lehetnek egy szélesebb értelemben vett tudományos módszertannak (Iu: 144, sk). Mannheim annak alapján bírálja a különböző egyoldalú pozitivista vagy szellemtörténeti megközelítéseket, de korának más irányú szociológiai elméleteit, módszereit is, hogy léteznek olyan releváns igazságok, amelyek csak személyes beállítódás révén, egy bizonyos közösség számára vagy meghatározott akarati impulzusokból megközelíthetők. Önismeretre is csak a világgal való szembenézésben, mások megismerésében, valamint a cselekvésekkel és akarásokkal való összefonódottságban tehetünk szert (Iu: 146, skk).¹⁰

Az *Ideológia és utópia* utolsó, „Az utópikus tudat” című fejezetét azért lehet a harmonikus, szintetizáló gondolkodási stílussal jellemezni, mert abban Mannheim megkísérli az ideológiát és az utópiát a valósággal, a léttel szemben mint alapjelenségeket meghatározni. E történelem- és társadalomontológiai tételek képezhetik az alapját az ideológiák és utópiák elemzésének, amely megpróbálja egyesíteni az immanens–nem-immanens, térbeli és időbeli, társadalmi és történelmi, fenomenológiai és történetfilozófiai, alaktani és transzformációs analízist. A töredékes szintetizáló gondolkodás uralja a fejezet azon részét is, ahol Mannheim a totalitás kategóriájának segítségével még egyszer összefoglalja a számára releváns társadalomtudományi irányzatokat és mellettük a részben tőlük függetlenül is létező intellektuális lehetőségeket.

A fejezet középső része annyiban tekinthető szintézisszerűnek, amennyiben Mannheimnél az utópiát végső kategóriának tekintjük.¹¹ Az utópia fogalmában ugyanis egyszerre válik konstitutívvá egy pragmatikus-cselekvési és egy történelmi, időben dinamikusan változó elem. A konstitutív valójában konstruktív, a (történelmi) megoldásra irányulót jelent, szemben az ideológiai destrukcióval, amely inkább csak romboló és csírájában tartalmazza a fenti elemet.

Mannheim lényegi különbségtétele a két központi fogalom viszonyára vonatkozóan a lét, léttranszcendencia (Iu: 170). Az ideológiákat és utópiákat olyan szellemi jelenségeknek tekinti, amelyek a léttel inkongruensek. E két tudatfajta, midőn az átélésbe, a gondolkodásba és a cselekvésbe is belejátszik,

olyan faktorokhoz igazodik, amelyek a létbeli elemet mint megvalósultat nem tartalmazzák (Iu: 169). Az ideológia és utópia közti eltérés első lépésben a következőképp adható meg: A valóságtranszcendens tudat akkor utópikus, ha a cselekvésbe való átmenetben az épp fennálló valóságrendet egészében vagy részleteiben szétrobbantja (nemcsak megkérdőjelezi, mint az ideológia). Az ideológia esetében arról van szó, hogy a valóságidegen, léttranszcendens faktorokhoz igazodás párosulhat a fennálló életrend egyszerű megvalósításával, reprodukálásával (Iu: 169). Az ideológiák olyan „léttranszcendens elképzelések, amelyek de facto soha nem jutnak el a bennük foglalt tartalmak megvalósításáig” (Iu: 171). Hogy valamely képzetet ideológiának vagy utópiának tekintünk, az attól függ, hogy a „létvalóság” mely fokára helyezzük a mércét, azaz milyen korban, mely valóságszintről szemléljük a szellemi térképet. Ha a saját gondolkodási fokunkon lehető legadekvátabb, ilyen értelemben „helyes” utópiát szeretnénk megtalálni, akkor a tudásszociológiai analízis segítségével az egyes partikuláris álláspontokból (standort) adódó egyoldalúságokat ki kell játszanunk egymás ellen. (A „standort”-ot álláspontként fordítottam, megkülönböztetve a „standpunkt”-tól, amely leginkább a „nézőpont”-tal adható vissza. A „standort” egyszerre jelenti az *Ideológia és utópia* német változatában a társadalmi térben és a szellemi térképen elfoglalt helyet, míg a másik kifejezés csak ez utóbbit jelenti). Csak ezután juthatunk el olyan óvatos megoldáshoz, amely túllép az eddig láthatóvá vált egyoldalúságokon. Így lehetséges a valóság dinamikus jellegét figyelembe venni (Iu: 174).

Az *Ideológia és utópia*ban Mannheim leszögezi: a lét általában a filozófia tárgya. Egyértelműen meghatározható azonban az is, ami történetileg és szociológiailag „valóságnak” számít. „Az ember elsődlegesen a történelemben és a társadalomban élő lény, ezért az őt körülvevő lét soha nem a lét általában, hanem mindig a társadalmi lét egy konkrét történeti alakja” (Iu: 170). Szociológiailag a „létrend” három különböző aspektusa ragadható meg, amelyek a képződmények három ideáltipikus szintjét is képviselik. Legvilágosabban a társadalmi lét gazdasági-hatalmi szövedéke írható le. Továbbá a társadalmi léthez tartozik az emberi együttlét összes olyan formája (szeretet, társasság, harc stb.), amelyeket a fenti strukturális formák lehetővé tesznek. Mannheim speciális területe a harmadik szint: az átélés és a gondolkodás összes formája, amely az adott életrendnek megfelel: létrehozásában, fenntartásában vagy szétrobbantásában közreműködik. Az átélés- és gondolkodásmódoknak három fő fajtája van: 1. az „adekvát”, létkongruens, relatíve ritka elképzelések (csak a szociológiailag teljesen világos tudat lehetne ilyen); 2. az ideológiák és 3. az utópiák (Iu: 170, sk).

Mannheim saját fogalmait „cum fundamento in re” fogalmaknak nevezi, amelyek a tiszta szemléletesség és a konstruktivitás között állnak: nem csupán gondolat kísérletek, a konstrukció alapjai a valóságban vannak. Pontosabban: ezek a fogalmak a valóságban benne lévő struktúráló momentumokat rekonst-

ruálják. A konstrukció így nem válik filozófiai spekulációvá, hanem az empíria előfeltétele lesz, biztosítva rekonstruálásának lehetőségét (Iu: 176). Hogy mely léttranszcendens elképzelések számítanak ideológiának vagy utópiának, csak a történelmi valóság alakulása döntheti el utólag (Iu: 178). Ily módon a materiális evidenciák a relativizmus legyőzését szolgálhatják, és segíthetnek annak a kérdésnek az eldöntésében is, hogy mit kell tennünk.

A tanulmány legvégén, tehát igen hangsúlyos helyen beszél az értelmiségi rétegről mint az utópikus tudat és a hozzá kapcsolódó világlátás letéteményeséről. E kijelentések tartalmukkal és stílusukkal még inkább megerősítik azt (ami egyébként a könyv többi részében is megnyilvánul), hogy Mannheim számára a tudásszociológia programja a kultúraszociológiától a történetfilozófiai megalapozású szociológián át több volt, mint egyszerű szaktudományos program: sajátos értelmiségi magatartás, misszió megidézése a megértés, értelmezés és továbbadás hozzá kapcsolódó módszertani és elméleti leírásával. Ilyen értelemben a tudásszociológia nemcsak a tudomány interdiszciplinaritására apellál, hanem az értelmiség egyes tagjainak lelkiismeretére, felelősségérzetére is.¹² Az értelmiségi réteg Mannheim szerint saját korában négy út közül választhat: a kommunista-szocialista párt radikális szárnyához csatlakozást; a tudomány nevében elkövetett destruálást (Max Weber); a múltba menekülést; vagy a történelmi folyamat végleges feladását és ezzel az elmagányosodást (Kierkegaard) (Iu: 222, skk). Végül Mannheim választása: talán lehetséges a tudásszociológiai konstellációelemzésben feltárni a jelen jövőre irányuló kötöttségeit és esélyeit, így módon elősegítve a választás és a döntés szabadságát. A destruálás, az ideológia teljes hiánya az összesség önismeretét támogatja, ám az utópiánélküliség a legnagyobb paradoxon, az emberi akarat gyengeségére utal: az utópia feladása a történelemakarás, a történelemre vetett pillantás elvesztését jelenti (Iu: 224, skk).

II. Tudomány és tudás

1. Tudásszociológia

Mannheim Károly *Tudásszociológia* (1931) című cikke is kivételes helyet foglal el a szerző művei közt, akárcsak az *Ideológia és utópia*. Míg az utóbbit leg pontosabban esszéisztikus szintéziskísérletként és kordiagnózisként lehet meghatározni, az előbbi a tudományos szakcikk, a diszciplináris alapvetés kategóriájába tartozik. A *Tudásszociológia* szócikk leginkább abban tér el az eddig idézett Mannheim-művektől, hogy bár fogalmai, metaforái, nyelve végső soron rokon azokéival, a szerkesztésmód nem az esszé műfaji normáihoz, hanem a szaktudományos cikk követelményeihez igazodik. A különbség tehát először is nem magukban a fogalmakban, az egyes szavakban érhető tetten, hanem összekap-

csolásukban, összeszerkesztésükben, használatukban. E műfaji különbség jelentősége abban áll, hogy a szaktudományos, analitikus szerkesztés azt sugallja: a „tudásszociológia” csakis és kizárólag a szaktudományon belül teljesezhet ki, bár gyökerei tényleg tudományelöttiek, következményei pedig bizonyos súllyal bírnak az ismeretelmélet, az ontológia és a politikai gyakorlat számára is. És mégis: bár a műfaji szerkesztésmód „tudományosságot” oktrojál az olvasóra, a szövegben megcsillan Mannheim korábbi énje is, előbukkannak olyan megfogalmazások, amelyek tartalmukkal és formájukkal egyaránt széttrörik az analitikus szerkezeteket és tudományon kívüli instanciák felé fordulnak.¹³

A *Tudásszociológia* szócikk az alábbi okból kerülhetett tehát az angol változat utolsó fejezeteként később másodsor nyilvánosságra: a szaktudományos stílus uralkodik benne – a fenti módon némi esszéizmussal fűszerezve –, és ez megfelelt Mannheim angliai emigrációja idején kialakuló álláspontjának. Sőt Mannheim így alakíttatta (alakította) át az *Ideológia és utópia* eredeti szövegét is, és hasonló szellemben írt hozzájuk bevezetőt. A *Tudásszociológia* szócikk tehát az *Ember és társadalom az átépítés korszakában* (1935) című mű mellett az angol változat egyik előképe volt.¹⁴

A tudásszociológia bemutatása a cikkben eltér az *Ideológia és utópiából* kiolvasható fogalomszerkezettől néhány tartalmi ponton is, ezek elősegítik a tudásszociológia általános szociológiai elméletté alakulását. Mannheim nem az értelemidegen és értelemszerű, genetikus értelmező elemek differenciáiról, heterogenitásáról beszél már, hanem explicit módon egy hármas struktúra képét rajzolja fel: a totálisan értelemreleváns és a totálisan értelemirreleváns között középen helyezkedik el a tudásszociológiai módszer és elmélet, a differenciált egységben élő valós elemek egységét új szinten, a tudomány szintjén teljesíti ki (Iu: 244).

A legújabb kutatási területek megnevezésénél az aktivitás és a gondolkodás missziója mint „útonlevés” bemutatása nem változott hangsúlyaiban, viszont a létszerű összefonódottságok elemzésének célkitűzése igen: már nem csupán az a megértési és megismerési vágy vezeti Mannheimet, hogy kordiagnózisával, tudáselemzésével segítséget, eszközt nyújtson a cselekvési szférában lévőknek,¹⁵ hanem hogy a tudásszociológiai elmélet és módszer érvényességigényét „magasabb” szintre emelje, kvázi etikailag kötelező erejűvé tegye a kitüntetett történeti-szociológiai helyzetű cselekvők számára: a gondolkodásba belenyúló történeti-szociológiai aktivisztikus elemet az ellenőrizhetőség szférájába lehet és kell emelni (Iu: 203, sk).

Hogy a cikk tudományosság-stratégiája győzött-e, vagy az újonnan előbukkánó ellenőrizhetőség, középút, egység iránti „felsőbb” vágy esszéisztikus sejtetése, vagy talán a harmadik, az *Ideológia és utópia*hoz szorosabban kötődő kifejezésmód, amely leginkább a tanulmány vége felé érhető tetten, és a megértés- és értelmezéseméletet kínálja fel keretként? Mannheim szövegszerkesztése nyitott, lehetőségeket világít meg a maguk történeti-társadalmi beágyazottságá-

ban, ezeket kínálja fel olvasójának. Mindez a szöveggel kapcsolatos hagyományos koherenciaigény felmondását jelenti a szerző részéről (Iu: 266, sk).

2. Az átépítés korszaka

Az Ember és társadalom az átépítés korszakában című tanulmánygyűjtemény a *Tudásszociológia* szócikkben felvázolt szaktudományos és értelmiségi program kifejtésének kezdeti lépéseit viszi tovább. A németországi és angliai korszak közti átmenet idején keletkeztek Mannheimnek ezek az írásai. Közülük első sorban a könyv utolsó, legterjedelmesebb tanulmánya a legkidolgozottabb; a tudásszociológia átalakított változata itt érhető leginkább tetten.¹⁶

Mannheim vizsgálatának tárgya már nem annyira a múlt tendenciáinak végeredményként tekintett jelen konstellációja, hanem általában véve a jelen társadalom értelmezése. Általános elméleti keretében azt kutatja, hogyan „nyúlnak” bele a társadalmi-politikai szerkezetek a kultúrába, s e közvetítő szekezeteket (principia media) továbbra is folyamatos alakulásukban vizsgálja, mindig azzal a céllal, hogy a jövő számára milyen lehetőségeket tartogatnak; változás viszont, hogy már nem a potenciális cselekvési, gondolkodási, beállítódási köröket keresi, hanem olyan általános, univerzális-emberi, erkölcsi elveket, amelyek beépülhetnek a kollektív cselekvéstervekbe és hozzájárulhatnak a nagyobb szabályozhatósághoz, ellenőrizhetőséghez a társadalmi rendben (Mu: 4, sk). Ezzel függ össze az is, hogy Mannheim átalakított elmélete azért lesz mindennek ellenére kétesebb értékű és hasznú a valódi politikai felelősségérzettel rendelkező egyéni és kollektív cselekvők számára, mert nem biztosítja be elméletét a hatalom rosszindulatú beavatkozásaival szemben, amelyek kihasználhatnak egy ilyen elméletet. Bár reflektál erre a hiányra, csupán a veszélyekre hívja fel a figyelmet: ami felszíni stratégia, nem épül bele az elmélet-előtti, személyes beállítódásba, frázis marad.

Mannheim továbbra sem csak a szaktudományhoz apellál, beszél a nyilvános szféráról és a tudományos interdiszciplinaritásról is, mint korábban: a valóságban nyilvánvalóvá váló interdependenciákon és az általuk gerjesztett irracionális válságon csak azok a szaktudományok juthatnak túl, amelyek beépítik saját tárgyukba és módszereikbe a szociológiai funkcionális megközelítést (Mu: 8).

A társadalom racionális és irracionális játékterének, a benne ható tényezőknek más szerepe van Mannheim gondolat-összefüggéseiben: a kérdés már nem úgy hangzik, lehetséges-e tudás az irracionális személyes tett politikai teréről, hanem hogy 1. az ipari társadalom mely szituációiban valószínűek racionális, illetve irracionális cselekvések, és 2. mely speciális szituációk növelik a társadalmi egyensúly esélyét azzal, hogy növelik a kollektív felelősségérzetet az emberiség egészének sorsa iránt (Mu: 19–27).

Az intellektuális elitcsoportok feladata volt mindig a kulturális eredmények társadalmi életbe való beágyazása: politikailag, igazgatásilag, ismeretgyűjtés és művészi-vallási kifejezési formában stb. „A kulturális élet minden területén az elitek mint kiscsoportok funkciója a szellemi és lelki erők elsődleges alakítása, a kollektív extra- és introverzió irányítása; ők hordozzák az alkotás és a hagyományozás kezdeményező erejét” (Mu: 63). Az elitek a társadalomban egyszerre látnak el szervezői, integráló feladatokat, ápolják és továbbalakítják a hagyományokat, valamint új alkotásokkal gazdagítják. A társadalom eltömegesedése azonban valódi liberális demokrácia helyett „negatív liberalizmust”, „negatív demokráciát” hozott létre: a társadalmi elitek demokratikus kibontakozását valaha segítő folyamatok destruktívvá váltak, az ellentétükbe csaptak át: az elitcsoportok növekvő száma csökkent a belőlük kiinduló alakítóerő intenzitását; egységük felbomlott; szelekciós elveik szétzilálódtak és összetételük is túl heterogénné vált (Mu: 63, sk). A re-barbarizáció (Spengler) odáig jutott, hogy a negatív szelekció olyan csoportokat juttat hatalomra, amelyek társadalmilag kialakult ösztönstruktúrájukat és önuralmukat tekintve a legviszamaradottabbak, a legprimitívebbek (Mu: 73).

Nemcsak az elitek összetétele, szelekciója változott meg gyökeresen, hanem a nyilvánossághoz fűződő viszonyuk is: az értelmiség proletarizálódása, a közvélemény szolgálojává válása a szellemi szféra túlzott leértékelődését vonta maga után. Az eltömegesedett demokráciák átlagembertömegeit pedig társadalmilag előzetesen determinált ösztönstruktúrájukból következően csakis diktatórikus eszközökkel lehet társadalmi rendbe szervezni (Mu: 73). A liberális társadalomszerveződés hiányossága nem a nagy számból adódik, hanem a tömegösszefüggés szervezetlenségéből. Mannheim a liberális társadalomszerveződés és az elitek fent vázolt problémájára az átmeneti tervezés autoriter diktatúra szükségességével felel. Az ilyen állam- és társadalomszerveződés alapvető liberális jellegzetessége azonban megmarad: a kritika helyét is terveznie kell (Mu: 87). Nem kerülhető el a kulturális szféra életébe való hatalmi beavatkozás, a kulturális folyamatok tervezése, hiszen az arisztokratikus szerveződésű elit nem képes már a társadalmi rend fenntartására sem, nemhogy alkotó továbbfejlesztésre: „egyszóval nem kellene bevárunk, míg a félrecsúszott fejlődési tendenciák olyan csoportokat juttatnak hatalomra, amelyek tervezésen az egyoldalú, önös érdekeiket szolgáló erőszakon alapuló hatalmat értik” (Mu: 91). Mannheim a kötet itt következő részében határozza meg legpontosabban a tervezés fogalmát: a tervezés „tudatos beavatkozás a társadalomapparátus hibaforrásaiba az élet szövedéke és az egész társadalmi mechanizmus ismerete alapján, nem a szimptómák orvoslása, hanem a helyes átcsatolási pontokon való beavatkozás a távolabbi következmények világos tudásának birtokában” (Mu: 91). A tervezés fogalmának ilyen meghatározása végső soron mélyszerkezetében rokonítható a tudás szociológiájának korábbi megfogalmazásaival, ami történt, az az egyes szerkezeti elemek és az egész keret hangsúlyá-

iban való eltolása. „Nem mond tehát ellent a demokratikus társadalom szabad-
elvű sajátosságának, ha azt állítjuk, hogy a szabad, alkotó kezdeményezés szfé-
rája és az intézményes szövedék jól kidolgozott összekapcsolásának létezik egy
optimuma” (Mu: 91).

A kötet utolsó tanulmánya általános társadalomelméleti keretbe helyezi az
előző fejezetek kulturális válságból kiinduló társadalomtörténeti és politikatu-
dományi fejtegetéseit, amelyek a felvilágosodáshoz és a liberalizmushoz kötődő
érték- és fejlődéskoncepcióba ágyazódnak. A gondolkodás harmadik fokának, a
tervezésnek – amely a találás és a feltalálás után következik (az utóbbit vélte
Mannheim kora sajátjának) –, újszerű cselekvésforma felel meg: Mannheim e
cselekvésformát a mindennapi gyakorlatokhoz, a nők (nem pejoratív értelmű)
praktikáihoz és az angolszász cselekvésközpontú nyelvezethez hasonlítja. E
gondolkodás- és cselekvésforma legfőbb alaktani sajátossága, hogy a valóság
többdimenziós szerkezetéhez igazodik, és a részek integrálásának irányába hat.
A tervezés fokán ugyanakkor nem halványul el teljesen az előző két gondolko-
dásforma sem (Mu: 110, skk). A kettős gondolkodási struktúrát (a megértést és
értelmezést), amely Mannheim korábbi írásaira volt jellemző, itt egy harmadik
váltja fel: a stratégiai beavatkozás tervezése és az ehhez szükséges társadalmi
közvetítő mechanizmusok (principia media) elemzése. Mannheim épp azt te-
kintette saját, átmenetként érzékelt kora egyik fő sajátosságának, hogy már
nem alakulnak ki új szerkezetek, hanem a meglévők differenciálódnak, kombi-
nálódnak, és remélhetőleg az új gondolkodás- és cselekvésforma segítségével
integrálódnak is (Mu: 130, skk). A társadalmi közvetítő mechanizmusok termi-
nus látszólag új fogalom Mannheim írásaiban. Olyan általános társadalmi ala-
kító mechanizmusok konkrétan felbukkanó formáit érti rajtuk, amelyek a he-
lyi, lokális konstellációból és az egyszeri történeti fejlődésvonalak
integrálódásából adódnak. Ezzel Mannheim az *Ideológia és utópia* „Az utópi-
kus tudat” című fejezetének különböző kettősségeket (pl. alakulás és struktú-
raváltozás) egyesíteni kívánó nyelvezetét követi, de új terminológiát fejleszt ki,
amely nem a német historizmusból merít, hanem az angol társada-
lomtudományokból (J. St. Mill, M. Ginsberg) (Mu: 130).

Ezzel a stratégiával Mannheim arra akarta alkalmassá tenni társada-
lomelméletét, hogy az angolszász tudományos világban is befogadják, ahol fő-
ként a fenomenológiai fogalmakkal kevésbé talált volna meghallgatásra. Gon-
dot okozott volna a hegelianus filozófiai fogalomtár elfogadtatása is az angliai
társadalomtudományokban. Volt Mannheimben egy átlagosnál nagyobb vágy
egymástól idegen szellemi áramlatok összekapcsolására, önmaga megértetésé-
re, a bensőségesség (olvasmány- és írás)élményének megteremtésére, és erre az
elsődleges eszköz az ő szakmájában a nyelvteremtés volt.

Szembetűnő az is, hogy a változást, szerkezeti elemzést sokféleképp megfo-
galmazó hol hegelianus, hol fenomenológiai, szociológiába átfordított termino-
lógia egységesebb, kevésbé differenciált megfogalmazás felé halad: a társadalmi

szövedék interdependens részeit összekötő közvetítő mechanizmusokat (*principia media*) – korábban a léttel összefonódó gondolkodás struktúrái – és a struktúrák együttes változását – korábban az utópikus tudat transzformációja – kell tudományos vizsgálat tárgyává tenni. Ezek csakis a (történeti) szituációelemzés nyomán válnak láthatóvá (Mu: 139). A struktúra- és szituációelemzés továbbra sem egyenlő a rendszerelemzéssel: a struktúrák az életben magában létező építőkövekből alakulnak (Mu: 201). Mannheim a tervezés fogalmával már nem a megértés és értelmezés elméletét és módszertanát akarta megalapozni: a tervezés a racionalizáló gondolkodás hatókörének kiszélesítését jelenti, a felvilágosodás ész-fogalmának újszerű rehabilitálását az életszövedék segítségével (Mu: 121). De ez mégis csak az egyik, bár legoptimálisabb lehetőségként rajzolódik ki tanulmányából: érzékelhető a félelem az értékek és a környező világ végső pusztulásától, a háborútól mint másik lehetőségtől; és halványan megjelenik a fokozatos, szerves, egyéni erkölcsi mentalitásváltozás lehetősége és szükségessége is (Mu: 161, sk). Mégis, tanulmánya befejező részében Mannheim bevonja vizsgálódásába a pragmatizmus, a behaviourizmus és a pszichoanalízis társadalmasulás-tanításának fő vonalait, épp azért, hogy e mentalitásváltozás/váltás mikéntjére választ keressen. A pragmatizmus cselekvést és gondolkodást közvetlenül összekapcsoló kiindulását elismeréssel üdvözi Mannheim, de kritizálja is, mert csak a mindennapok szférájára mint cselekvésfolyamra összpontosít, ahol a gondolkodás az itt-ott tátongó üres lyukakba „ugrik be”. Mannheim kimutatja, hogy a tervezés fokán már nincs szó individuális teljesítményekről, hanem csak csoport-összetartozásokról (Mu: 170, sk). A behaviourizmus, a tömegtársadalom tipikus termékeként a sokaság átlagosan kiszámítható cselekvés-beidegződéseit kutatja. Ez esetben természetesen csak a tárgyiságokra való külsőleges reagálás formái ragadhatók meg és taníthatók be. Végső soron a fasizmus is alkalmaz ilyen manipulációs technikákat. (De félreértés ne essék: Mannheim leszögezi, nem azt mondta, hogy a behaviourizmus fasizmus volna.) (Mu: 179, skk.) Végül röviden megemlíti a pszichoanalízis mélystruktúrákra irányuló, megértő megközelítését is, amely valóban alapját képezheti egy mentalitásváltozásnak. Kritizálja viszont a pszichoanalízist mint a liberális-individuális kor tipikus termékét: az individuum túlzott figyelembevételét és a környezeti hatások sematizálását. Csak a társadalom interdependenciáinak elemzésével összekötve válhat a pszichoanalízis a tervezett erkölcsi átalakítás alapjává (Mu: 190, skk).

Mannheim más írásaihoz hasonlóan ismét a nyitott lehetőségeket vázolja fel. Az egész embert elhanyagoló, de szabályozó erőben hatékonyabb külsőleges technikákat kell alkalmazni a tervezés gondolkodási és cselekvési fokának mihamarabbi eléréséhez, mielőtt a társadalom végleg atomjaira hull szét? Vagy az egész ember átalakításán kellene munkálkodni, minőségi tudással rendelkező elitcsoportokat képezni, amelyek a céltudatosságot és a széles látókört nem

mindennapi alkalmazkodó- és cselekvőképességgel tudják összekapcsolni? (Mu: 196).

Mannheim tanulmánya végső soron ismét diagnózis, vázlatos program, felhívás marad, ráadásul még több kérdést hagy nyitva, mint előző írásaiban. Lehetséges lenne még racionálisabban és reflexívebben, ugyanakkor kevésbé absztraktnan gondolkodni? Hogyan biztosítható be a tervezés elképzelése a hatalom manipulációival szemben? Miért szakította el Mannheim a tervezés fokát a megértés és értelmezés sajátosságaitól, amelyek jelentőségükben szinte semmivé válnak? Hogyan lehetséges így az életfolyamatok alkotó „integrálása” a társadalmi szövedékbe?

III. Az *Ideológia és utópia* angol kiadása (1936)

Végül az *Ideológia és utópia* című mű 1936-os angol változatának szövegét vettem össze az eredeti német 1929-es kiadásával. Az *Ideológia és utópia* angol változata több részt foglal magába: Louis Wirth rövid felvezetését, Mannheim 1936 körül írt „A probléma előzetes megközelítése” című írását, az eredeti szöveg átalakított és kiegészített változatát, és a „Tudásszociológia” szócikk fordítását. Ezt a gondolat- és szövegkomplexumot, valamint a hozzá kapcsolódó élményösszefüggést indokolt összevetni az *Ideológia és utópia* eredeti három fejezete mellett azzal a több szöveget felölelő gondolat- és élményösszefüggéssel is, amely Mannheim érettebb németországi szociológiai korszakában jött létre, és amely szoros kapcsolatban van korábbi kultúra- és történetsszociológiai kutatásaival.

A Mannheim elméleti rendszerezésében és szövegszerkesztési stílusában körülbelül 1930 és 1935 között bekövetkezett eltolódások nem okoztak radikális eltérést az *Ideológia és utópia* angol változatában: a szöveg lényegi szerkezete a németországi szociológiai korszakot idézi, az elméleti eltolódások és szövegszerkesztési stílusváltások mégis átszínezik az olvasmányélményt.

A mögöttes élménystruktúrák további alakulását is figyelembe kell venni az *Ideológia és utópia* angol változatának értelmezésekor. A fasiszmus okozta sokk-élmény a háború kitörésével fölerősödött. Mannheim emigrációba kényszerült, új kihívásokkal kellett szembenéznie Angliában. Az angliai szakmai környezet, közönség megtapasztalása is fontos tényező lehet, a találkozás az angol nyelvvel pedig döntő az elméleti gondolkodás és a stilizálás szempontjából. Nem elhanyagolható szempontok Mannheim szakmai karrierje és az angol kiadás fordítási, kiadási körülményei sem. A Mannheimről szóló szekundér irodalomban a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas részletes vizsgálat tárgyává tette a német és az angol változat közti különbségeket. Először is a kötet keletkezési, fordítási körülményeit rekonstruálták a Mannheim–Wirth levelezésből (1933–1936) és az interjúkból. Már Németországban, 1930 körül fölmerült az *Ideoló-*

gia és utópia angolra fordításának gondolata. Louis Wirth amerikai szociológus szorgalmazta ezt a munkát, és ő javasolta a *Tudásszociológia* szócikk felvételét a kötetbe. Mannheim kérésére Wirth külön előszót írt az amerikai közönséghez. Mannheim elégedett volt ezzel a bevezetéssel, Wirth értetlenségére mégis hozzáfogott egy újabb bevezető megírásához, alapvetően az angliai élmények hatására. Mannheim és Wirth levelezésében is olvashatunk arról, hogy Mannheim az Edward Shils által fordított és Louis Wirth által ellenőrzött szövegen számos átalakítást tett (Kettler–Meja–Stehr 1989: 129–132).¹⁷

A két szöveg elemzése során először is sorra veszem a terjedelmesebb bővítéseket: Louis Wirth felvezetését, Mannheim bevezetőjét, és fel kell idéznünk a *Tudásszociológia* szócikk jelentését is. A további összehasonlítás folyamán összekapcsolok három elemzési szempontot: vizsgálom az átmeneti korszakban bekövetkezett elméleti, stílusbeli eltolódások hatását, a háborús és emigrációs angliai tapasztalatok nyomait és az angol nyelvi kifejezés sajátosságaiból adódó eltéréseket.

1. Az Ideológia és utópia kibővített angol változata

A kötet elejére került Louis Wirth rövid bevezetője, amely a tudásszociológiát az angolszász, elsősorban észak-amerikai olvasó szempontjából igyekszik értelmezni, de lényeges új szempontokat nem tartalmaz. Louis Wirth bevezetésének érdeme és hiányossága egyben, hogy megemlíti: Mannheim tudásszociológiája tartalmaz ugyan a pragmatizmus és szociálpszichológia angolszász vonalával rokonítható elemeket, de másrészt Kant, Marx és Max Weber elméletének az angolszász világban ritkán recipiált részleteire épül (Ia: XVIII). Wirth lényegében két rokon tendenciát mutat fel. Ezek egyike az lenne, hogy Mannheim tudásszociológiája és a pragmatista irányzatok is általában a „cselekvésfolyamra” helyezik a hangsúlyt (Ia: XIX, sk). Figyelmen kívül hagyja, hogy Mannheimnél ez csak részlete a tudásszociológiai közelítésnek, és a történeti-társadalmi dinamikában épp hangsúlyossá váló, a szellemi szférában is nyomot hagyó élménybeli centrumok vizsgálata az általános, filozófiaiinak nevezhető keret, nem a „cselekvésfolyam” általában. A Wirth által említett másik közös pont az volna, hogy a tudásszociológia és a pragmatizmus sem iktatja ki vizsgálódásaiból az értékeket és célokat (ugyanabban az értelemben) (Ia: XIX). Szerencsésebbek Wirthnek azok a megfogalmazásai, amelyek a mannheimi tudásszociológiát a tőle kölcsönzött, az övét követő terminológiával mutatják be (Ia: XX–XXX).¹⁸ Mannheim bevezetése másképp közelít ehhez a feladathoz. Nem explicit hasonlóságokat és különbségeket akar megnevezni, hanem a megértés mélyrétegeire szeretne hatni, azokra a szintekre, amelyek a nyelv- és fogalomhasználattal állnak kapcsolatban. Explicit, egyértelmű terminológiai változtatások helyett inkább összekeveri az átmeneti korszak elméleti, stílusbeli eltolódásait az eredeti németországi törekvéseire emlékeztető terminológiá-

val, továbbá olyan hangsúlyozással, amelyek véleménye szerint az angol szakmai és laikus nyilvánosság értelmezési sajátosságai lehetnek, és ezért aggat ön-magára ritkán címkéket.¹⁹

Az *Ideológia és utópia* angol változatának bevezető szavaival (ide átkerült az eredeti bevezető eleje is) (Ia: 55) az átmeneti korszak alapállásának eltolódása-it idézi: már nem annyira a modern kort megrázó kulturális krízis megértése és értelmezése a cél, hanem az ilyen értelmezés kollektív önkritikára és társadalmi ellenőrzésre való felhasználása. A társadalomtudományok jelentősége a társadalmi folyamatba való szabályozó beavatkozások szükségességével párhuzamosan nő (Ia: 1, sk). Ezt a felütést Wirth „cselekvésfolyamra” utaló, kevésbé szerencsés megfogalmazásának módosítása követi: a gondolkodás szociológiájának tárgya nem a „cselekvésfolyam”, hanem a cselekvés és gondolkodás összekapcsolása, elválaszthatatlansága. Mannheim világossá teszi a pragmatizmusmal vont elnagyolt párhuzamot: a tudásszociológia nem az egyének cselekvését vizsgálja, és nem csak a cselekvést, hanem a kollektív cselekvésgondolkodásbeli összefonódásokat (Ia: 2, sk). A bevezetés további részeiben Mannheim részletesen bemutatja – nyilvánvalóan az angol olvasóra tekintettel, korábbi szociológiai munkásságát megismertetendő – a (tudás)szociológiai beállítódás és módszer fokozatos kialakulását a történelmi, társadalmi, kulturális folyamatban. Megemlíti a fő szellemi irányzatokat, a szaktudományos fejlődést, végül a vallási eredetű kollektív mentalitásváltásokat, amelyek együtt a gondolkodás szociológiai megközelítéséhez vezettek (Ia: 5–35). Ez voltaképpen visszatekintés a korábbi kultúra-, történet- és gondolkodásszociológiai megközelítésre, új szempontokat nem tartalmaz (Ia: 20, skk). Az átmeneti korszak elméleti, stílusbeli eltolódásaira utal, hogy ez a kultúrkritikai kiindulás a szaktudományos, ismeretelméleti és értelmiségi programon túl a felvilágosodás újfajta rehabilitációjával is összekapcsolódik: „Az élet mint a belső egyensúly megeremlése az a lényegi, új elem, amit a modern embernek az individualizálódás fokán mindig újra el kell érnie, ki kell küszködnie, ha a felvilágosodás racionalizmusának alapján akar maradni” (Ia: 35). A bevezetés utolsó részét a tudásszociológiának elsősorban a németországi korszakot idéző összefoglalása alkotja. A tudásszociológiát elsősorban mint megértés- és értelmezéseméleteket mutatja be, amelynek meghatározott előfeltételei és következményei vannak a mindennapi élet beállítódásaiban, a politikai cselekvésben és az ismeretelméletben. Az átmeneti korszak jellegzetességei itt csak abban mutatkoznak meg, hogy Mannheim már nem funkcionalizálásról, totális ideológiáról, utópiáról, történelemfolyamatról beszél, hanem szituáció- és struktúraelemzésről. A szituációelemzésben olyan fogalmakat kell használni, amelyek a mindennapi életgyakorlat gondolkodási modelljét követik, ún. értelemre orientált fogalmak. A szituációértelmezés kiindulópontja az értelemre irányuló akarás, és ahhoz, hogy szociológusok legyünk, részt kell venni a társadalmi folyamatban (Ia: 46, sk). Csak a kvalitatív elemek bevonásával érhető el a valódi objektivitás

(Ia: 48). A strukturális, szociológiai elemzés lényege pedig abban áll, hogy a világot nem szubjektum és objektum elválasztásának kettősségével nézi, hanem a világot mint a szubjektum élményeit meghatározó szövedéket teszi problémává (Ia: 47). Mannheim németországi szociológiai korszakát idézi az is, ahogyan a tudásszociológia lehetőségeit és határait leírja és kíváncsi szövegszerkesztési módját meghatározza. A tudásszociológia mint elmélet három irányba hathat: a modern gondolkodás kollektív-tudattalan motívumainak feltárása irányában, jelentheti a szellemtörténet megújítását a történelmi-társadalmi változások feldolgozásával, és az ismeretelmélet megújítását is (Ia: 50, skk). A bemutatás stílusáról továbbra is azt állítja: az esszéiztikus-kísérletező megközelítés lehet a legmegfelelőbb az újonnan felbukkanó problémák elméleti, módszertani kifejtésére, mert az esszéizmus mélyebb és szélesebb látást biztosít, nem takarja el az ellentmondásokat, sőt szándékosan nyitott szövegstruktúrára törekszik.

Ilyen nyitott szövegstruktúrát sikerült Mannheimnek létrehoznia az *Ideológia és utópia* német változatában a relativista, az aktivista-utópista és a harmonikus-szintetizáló stílusok együttes alkalmazása révén.

A harmadik jelentősebb kiegészítés az angol változatban a már bemutatott *Tudásszociológia* szócikk felvétele volt. A cikk csökkentti, de nem szünteti meg ezt az ambivalenciát, amely tehát a két korszak közti elméleti, stílusbeli váltások felemás érvényre jutásából származik.

2. Az *Ideológia és utópia* angol változatának szövegelemzése

2.1. A tudásszociológia mint általános elméleti keret

Első hipotézisem: Mannheim az eredeti megértés- és értelmezéseméletet egy általános (tudás)szociológiai elméleti, módszertani keretbe integrálja.²⁰ Már az átmeneti korszakban megváltozott hangsúlyaiban a terminológia: Mannheim ott struktúra- és szituációelemzésről beszél; relatív szintézis helyett pedig integrációról. Az értelmiségi szellemi-erkölcsi magatartás megalapozása helyett a tervezés gondolkodási és cselekvési fokáról és a közvetítő mechanizmusok (principia media) integrálásáról a társadalmi folyamatok szabályozhatósága és ellenőrizhetősége céljából. Már nem a történelem- és társadalomontológia szolgált elméleti megalapozásul, és így elillantak az explicit hivatkozások a kultúrafilozófiára, a történelemfilozófiára, a hermeneutikára, a fenomenológiára és az egzisztencializmusra. Az *Ideológia és utópia* angol szövegében is megjelennek ezeknek az eltolódásoknak a nyomai.

Legszembetűnőbb a társadalmi-történelmi valóság szint eltárgyasító szemlélete. A német „lét” helyett az angolban „valóság” „realitás” vagy „szituáció” szerepel, eltakarva a lét differenciáltabb megfogalmazásait, amelyek a szöveg változatlanul hagyott eredeti tartalmi momentumaiból talán kiolvashatók vol-

nának.²¹ A német szociológiai korszakban részletesebben kidolgozott és metaforikusan is kifejezett fogalmak helyett – mint már az átmeneti korszakban is – eltárgyasítóbba szerepelnek: a „társadalmi térbeli helyzet” metaforája helyett „társadalmi pozíció”, a „térbeni elhelyezkedés” helyett „társadalmi szituáció”, „társadalmi tér” helyett „társadalom” vagy „társadalmi rend”.²² A német „álláspont” helyett is gyakran „pozíció” szerepel, bár másféle értelmű fordítások is léteznek, ezekre később térek ki.²³ A német „léthelyzet” helyett pedig az angolban néhol „létszituáció”, máshol „társadalmi szituáció” szerepel.²⁴

Az általános, eltárgyasító szociológiai szemlélettel leegyszerűsített fogalomstruktúra párosul. A német differenciált, sokszínű, tág jelentéskörrel, filozófiai és metafizikai háttérrel rendelkező megfogalmazások helyett a világos, áttekinthető fogalomszerkezet megteremtése a szembetűnő cél. A német változatban a szociológiai jelentésváltozások elemzése az egymásra tolódott jelentésrétegek látszólagos differenciálatlan egységből való kiemelését, láthatóvá tételét jelentette, és morfológiai rokonítását a történelmi-társadalmi történetben elfoglalt helyekkel. Az angolban szerepel ugyan hasonló jelentésű kifejtés, de a szociológiai jelentéselemzés helyett csak a szociológiai elemzés kifejezés van, és ebben a kontextusban többször elmarad az utalás a fogalmak jeletésbeli változására is.²⁵ Továbbá: megértés helyett is néhol elemzés szerepel, bár természetesen az angol fordítás szövegében is előfordul a megértés fogalma, de kevesebbszer.²⁶ Az egyszerűsítésre példa, hogy az „együttesen konstituáló” helyett „befolyásoló” áll, de itt is találunk példát a hű fordításra is.²⁷ Általában sokkal gyakrabban fordul elő a szociológiai megközelítéssel kapcsolatban az elemzés fogalma, mint a megértés vagy az értelmezés.²⁸ A német szociológiai szerkezet finomabb differenciálását felváltó világos stílusra példa: „mind a társadalomtest szerkezete, mind a hozzátartozó szellemi összefüggés a társadalmi feszültegek irányában differenciálódik” (Ia: 63)/„a társadalom szerkezete és a neki megfelelő szellemi (intellektuális) forma a társadalmi osztályokhoz fűződő viszonyban variálódik” (Ia: 68).

Az eltárgyasító, általános szociológiai szemlélethez és a leegyszerűsítő, metaforák nélküli fogalomszerkezethez a szaktudományos kifejezés nyomai társulnak. A német változat egyik alfejezetének címe „Az ideológia fogalmának expanziójával létrejövő új dialektikus helyzet” helyett az angolban „Az átmenet az ideológia elmélete és a tudásszociológia között” szerepel. Ebben a kifejezésben sok minden benne rejlik: a németben nincs szó elméletéről, az angolban viszont nem szerepel a „fogalom” kifejezés (amely a németben előzőleg a fogalmak jelentésváltozására utalt); a németben nincs szó a tudásszociológiáról, mint általános elméleti keretről, szó van viszont a dialektikus változásról, aminek az angolban nyoma sincs. A szaktudományosságot idézi az is, hogy az angol szövegben sokszor a német „tudás”(szociológia) helyett „tudomány” szerepel.²⁹ Továbbá a „kutatás megtisztítása helyett” a „kutatás megvilágosítása (vagy fel?) és előrehaladása” áll (Iu: 80/Ia: 90); „empíria” helyett a legtöbb

helyen „empirikus tudás” vagy „empirikus adatok”.³⁰ A Mannheim németországi szociológiai megközelítésére leginkább ráillő megfogalmazás, a „szociológiai diagnosztika” (soziologische Zeitdiagnostik) helyett az angol változatba egy szaktudományosabban hangzó kifejezés került: „egy olyan diszciplína, amely egy korszak kultúrájának szociológiai diagnosztizálási technikáját bocsátja rendelkezésünkre”.³¹ Az angol szövegből tehát hiányoznak a szemléletes metaforák, viszont túlterhelt olyan kifejezésekkel, mint tudomány, tudományos kutatás, tudományos specializáció, megfigyelés, magyarázat, diszciplináris keret, adatok stb.³²

A társadalom eltárgyasítását idéző alapfogalmak használata mellett szembeötlő több speciális, Mannheimre jellemző szemléletes erejű kifejezés szinte teljes hiánya: kevesebbszer fordul elő a „kritika” fogalma, a „beállítódás”; a fogalmak szerkezeti felbomlása és eltolódása helyett merevebb kifejezések szerepelnek, amelyek kevésbé képesek kifejezni a mozgásban-levőséget; a Heideggert idéző itt-lét (Dasein) nyomtalanul eltűnik, az „élet”, „életrend” helyett gyakran szerepel „társadalom”, „társadalomrend”; az „átélés”, „élmény” helyett csupán a „tapasztalat”, az „alakzat” (Gestalt) helyett „forma”.³³ Ez utóbbi különbség azt is jelenti, hogy elmosódik a német változatban jelentős alak- és struktúraváltozás egybelátása, a struktúra víziója. A relatív szintetizálás vagy totalizálás szinonímáit is hiába kutatjuk az angol szövegben, többször is integrálás vagy sematizálás, rendszerezés szerepel, ami szintén az átmeneti korszakot idézi.³⁴ Az angol szakirodalommal, illetve az angol olvasóközönséggel való találkozás nyomát mutatja a szövegben az, hogy Mannheim kiegészíti a eredeti szöveget a (szociál)pszichológiai magyarázatok, az egyén szerepének pontosításával, anélkül azonban, hogy új tartalmi elemekkel gyarapítaná (Iu: 56, 61, 64, 75/Ia: 58 sk, 66, 69, 83). Külön utal arra is, hogy az ideológia fogalmának története Marx koránál régebbre nyúlik vissza (Iu: 53/Ia: 55).

2.2. A tudásszociológia funkcionizáló megközelítése és a tervezés fogalma

A tudásszociológia módszertana az átmeneti korszak írásaiban hangsúlyaiban változott meg. A gondolkodás léttel összefonódott fogalma helyett az interdependens, kollektív meghatározottságú viszonyok elemzésére tevődött a hangsúly a gondolkodás és cselekvés élesebb elválasztásával és további, már említett következményekkel. Az *Ideológia és utópia* angol változatában nem szerepel az interdependencia fogalma, így a kollektív momentum kizárólagos hangsúlyozása sem (mert túl nagy ellentmondásba került volna az eredeti szöveggel), hanem a funkcionizálás módszere helyett a determináltsági viszonyok (távolról sem kizárólagos, mindenestre domináns) felmutatása szerepel. Ezzel Mannheim angol szövege a korábbi differenciált színtelmélet helyett merevebb alap-felépítmény elgondolást közvetít, amelyet csak erősít az előző alfejezetben említett eltárgyasító általános szociológiai szemlélet.

Először is, a német „tudat” (Bewusstsein) fogalmának különböző átfordításait értelmezem ebből a szempontból. Az a tény, hogy Mannheim a német „tudatot” (Bewusstsein) túlnyomórészt az angol „szellemmel”, illetve „ésszel”, „értelemmel” (mind) helyettesítette be, az átmeneti korszak „magasabb szintű” egységet létrehozni hivatott gondolkodási és cselekvési stratégiafogalmát idézi fel. Ezenkívül: A angolszász filozófiai környezetbe ily módon „beágyazott” német „tudat” (Bewusstsein) végső soron eltérő jelentésre tesz szert és eltérő társadalomfilozófiai konnotációkat hív elő. A félreértés veszélye így ugrásszerűen megnő, még akkor is, ha Mannheim „A probléma előzetes megközelítése” című részben nagy teret szentel annak, hogy tudásszociológiáját a pragmatista megközelítéssel szemben mutassa be. Mannheim szellemi valóságokra vonatkozó élet- és történetfilozófiai eredetű szintelmélete, amely a differenciákat dolgozta ki, nem fordítható át szinte áthidalhatatlan nehézség, veszteség vagy félreértés nélkül az angol nyelvbe.³⁵ Az összképet csak bonyolítja, hogy az angol szövegben felbukkan a „tudat” megfogalmazás is (consciousness), főként akkor, ha általában a tudatról van szó, vagy a tudatstruktúra történeti változásáról, de nem kifejezetten valamely csoport tudatáról. Ez utóbbi esetben a „szellem”, „ész”, „értelem” (mind) szerepel, amelynek kiegészítő variánsai is vannak: a „mentalitás” (mentality), vagy az „(élet)szemlélet” (outlook).³⁶ Az értelem, mentalitás, (élet)szemlélet fogalmai konnotációikban közelebb állnak a német totális ideológia világnézetekkel, világakarásokkal összefüggő fogalmához. A „szellem” (mind) angolszász filozófiából származó konnotációi pedig az átmeneti korszak „tervezés” (Planung) fogalmával rokoníthatók, mivel mindkettő a szellemi-gondolkodásbeli, valamint az élet- és értékelésbeli diszpozíciók elválaszthatóságához kapcsolódik.

Az *Ember és társadalom az átépítés korszakában* című tanulmánygyűjtemény nyomán felidézett tervezésfogalom két fontos dimenzióval jár együtt. Egyrészt a már említett cselekvés- és gondolkodásbeli struktúraváltás „legmagasabb”, harmadik fokának számít a történeti fejlődésen belül. Ezen a szinten már nem összefonódottságokról van szó (ez a második szint sajátossága), hanem a gondolkodás és cselekvés élesebb elválasztásáról (mint a második fokon), és a kollektív oldal nyomatékosításáról, valamint a köztük zajló közvetítő mechanizmusok (principia media) erőteljesebb hangsúlyozásáról. Másrészt a felbomlott társadalmi rend katasztrófamentes helyreállítása, ellenőrzése és szabályozása csak hatalmi beavatkozással – amit a tervezési stratégia sugall – oldható meg átmenetileg. A tervezés fogalma a hatalom manipulációs technikáival szembeni védtelenséget is jelenti.

Az *Ideológia és utópia* angol változatában a „szellem”, „értelem”, „ész” (mind) fogalmainak használatán túl más jelek is utalnak a tudásszociológia ilyen értelmű eltolódására. A német változatban domináns szemléletmódot – az egyszerre értelemszerű és létszerű összefonódottságok felőli kutatást (differenciált kontinuum) – a cselekvések, értékelések és a gondolkodás szférájának

merevebb különválasztása, dichotóm szerkezet váltja fel. Először is, az eredetiben csak elvétve szerepelnek az „érték”, „értékelés” fogalmai.³⁷ Ez az elválasztás jelenik meg a – már az átmeneti korszakban is így értelmezett – „álláspont” (Standort) angol átfordításában is: az angol szövegben ritkábban szerepel „pozícióként”, leggyakrabban a „gondolkodási és társadalmi pozíció” szókapcsolattal értelmezi át a szöveg az eredetét.³⁸

E merevebb fogalomalkotáshoz kapcsolódik a már említett determinációs/meghatározottsági viszonyok erőteljesebb hangsúlyozása. Ezek a megfogalmazások azonban nem kizárólagosak, és a szöveg eredeti értelmét hívebben visszaadó kifejezésekkel keverednek.³⁷ Néhol az angol változat is megtartja az eredeti különbséget a „verbunden-gebunden” között a „bound to-bound up” szókapcsolatok formájában (megkötött-összefonódott).

A kollektív-szubjektív, alap-felépítmény, gondolkodás-cselekvés elválasztások, amelyek erősen átszínezik az angol változatot, párhuzamba állíthatók egy másik fogalomátfordítással, a legszembetűnőbbek egyikével. Az eredeti német változat „(világ)akarás” fogalmának megfelelőjeként az angolban többnyire az „érdek” (interest) és a „szándék” (purpose) szerepel azokban az esetekben, amikor a gondolkodásbeli nézetekhez és társadalmi helyzetekhez kapcsolódó – az angolban szubjektívnek tekintett – motívumokra történik utalás. Figyelemre méltó eltérés ezzel szemben, hogy „Az utópikus tudat” című fejezet végén, ahol a világ történelmileg kialakult értékstruktúrájának alkotó továbbviteléről van szó, „will” (akarat) olvasható az angol változatban is. Emellett az angol szövegben az eredeti „(világ)akarás” hívebb fordítása is megtalálható: „intention” (intenció) formájában.⁴⁰

Összefoglalva: a „Bewusstsein”, „Gebundenheit”, „Standort”, „Wollen” angol átfordításai az *Ideológia és utópia* 1936-os változatának igen szembetűnő elváltoztatásai a szaktudományos, általános szociológiaelméleti keret és stílus mellett.⁴¹

2.3. A tudásszociológia mint társadalom- és értelmiségelmélet

Ebben az alfejezetben elsősorban az *Ideológia és utópia* német, illetve angol változatának középső fejezeteit és az *Ember és társadalom az átépítés korszakában* című tanulmánygyűjtemény „Racionális és irracionális elemek társadalmunkban”, valamint „A kultúra válságának szociológiai okai” című részét hasonlítom össze. A fő szerkezeti vonal, amely mindezekben a tanulmányokban benne rejlik, a tudásszociológia alkalmazása a társadalom (szféra)elméletére és a politikai gondolkodásra, illetve cselekvésre. Az *Ideológia és utópia* jelentős módosulásainak egyikeként (ami már az átmeneti korszak tanulmányaiban is megjelent) ebben a középső fejezetben hangsúlyosabban van jelen a politika tudományának és a szaktudományos megközelítésnek az összekapcsolása.⁴²

Az *Ideológia és utópia*ban Mannheim a léttel összefonódó gondolkodás speciális, saját korában központi problémává váló területének tekintette a politika szféráját, amelyben különösen nyilvánvaló gondolkodás és cselekvés, elmélet és gyakorlat összefonódottsága. Azt kívánta bebizonyítani, hogy lehetséges speciális tudás az irracionális szférának erről a részéről is, és ennek a legvégső, elérhető határig történő racionalizálása, alkotó tendenciákkal való összekapcsolása a „szabadon lebegő értelmiség” potenciális tagjainak missziójává válhat. Továbbá segítheti a „magasabb” értelemben vett, interdiszciplináris kutatásokat magába építő politikatudományt, valamint a nyilvános platformgondolkodást a politikában, végső soron a morális felelősség magasabb formáját is. Ennek fényében elemezte a politikai gondolkodás történetileg kialakult stílusváltozatait összefüggésben a dinamikus változó társadalmi álláspontokkal, amelyek egybelátásából (Zusammenschau) relatív szintézis hozható létre.

Az *Ideológia és utópia* angol változatában is felfedezhetők az átmeneti korszak társadalom- és értelmiségelméleti hangsúlyeltolódásai. Először is Mannheim egy ebből a szempontból kiemelt jelentőségű bekezdésben az átmeneti korszak értelmében egészíti ki az irracionális szféráról szóló eredeti szöveget (Iu: 100/Ia: 115, sk). Ezen túl a kor kulturális, gondolkodásbeli és társadalmi válságának élesebb megfogalmazásai kerültek az angol szövegbe (In: 60, 62/Ia: 64, sk, 66). Szegényíti viszont a szöveg és a válságos kor bemutatásának szemléletességét, hogy az angolban általában (nem mindenütt) „konfliktus” szerepel a német „harc” és más rokonértelmű fokozatai helyett is.⁴³ Zavaró körülmény továbbá, hogy az angol szövegben a kollektív összekapcsolódások fölerősödésére utal az, hogy a német „réteg”, „csoport” megfelelőjeként gyakran „osztály” szerepel, de ez szintén csak tendenciájában igaz. Félreértést okozhat, illetve az átmeneti korszak elméleti eltolódásának következménye is lehet, hogy az *Ideológia és utópia* német változatának emfatikus politikai cselekvésfogalma (amelyet az átmeneti korszakban a tervezéshez kapcsolódó társadalmi folyamatokba való szabályozó beavatkozás váltott fel), az angol szövegben mint „cselekvés” (action) és „magatartás” (conduct) is előfordul.⁴⁴

Ebben a tekintetben az angol változat egyik leglényegesebb és legszembetűnőbb változtatása a politika tudományos diszciplínaként való felidézése.⁴⁵ Ehhez kapcsolódik, hogy a németben a nyilvános politizálás mindenfajta formájára utaló „politikus” kifejezés helyett az angolban „politikai vezető” szerepel, és a nyilvános „akaratképzés” helyett „politikai pedagógia”, illetve „nevelés”.⁴⁶ Az értelmiségi elit felelősségének erőteljesebb hangsúlyozására is több, apróbb változtatásból lehet következtetni,⁴⁷ és mindezzel szorosan összefügg az előző alfejezetben említett tény- és értékítéletek elválasztása is. Az angol változat félrevezető átültetései közé tartozik, hogy a „szabadon lebegő értelmiség” német kifejezést a „kötöttségtől mentes értelmiség” formulájával fordították – nyilvánvalóan tévesen. Az értelmiség – a német változathoz kiolvasható értelemben – nem mentes a társadalmi kötöttségektől. Részben az teszi alkalmassá

a „közvetítői” szellemi feladat ellátására, hogy tagjai a legkülönbébb társadalmi csoportokból származnak, más oldalról pedig a közös műveltségbeli hagyomány és gondolkodásbeli nyitottság biztosít számukra ilyen esélyeket, nem azért, mert mentesek lennének a kötöttségektől.⁴⁸ Az angol változat olvasása közben felidéződik az átmeneti korszak hangsúlyaiban más „társadalmi elit” fogalma, amelyet a dolgozat második részében elemeztem részletesen.

2.4. A tudásszociológia érték- és fejlődéskoncepciójának változása

Mannheim tudásszociológiájának elméleti és módszertani kidolgozásában kezdettől fogva periferiális, mindazonáltal semmiképp sem elhanyagolható, bár kevésbé részletezett téma az erkölcsi fejlődés és általában a történeti dinamika. Az *Ideológia és utópia* német változatának utolsó „Az utópikus tudat” című fejezetét (és a mögötte álló „Historizmus” című tanulmányt) az átmeneti korszak „Racionális és irracionális elemek társadalmunkban” című tanulmányával, valamint az *Ideológia és utópia* angol változatának teljes szövegével érdemes összevetni.

Németországi szociológiai korszakában Mannheimre a történelmi dinamika háromirányú kifejtése volt jellemző: a racionálisan értelmezhető haladás, az egyszerre szellemi és létszerű szféra dialektikus változásai, és a hallgatólágonosan a társadalmi „tudattalanban” bekövetkezett, csak szemléletes alakváltozásként meghatározható értékhalmozódás, amelyek egymáshoz kapcsolódtak. Ezt az összefonódást Mannheim elméletileg az *Ideológia és utópia* középső, a politikáról szóló fejezetében pontosította a politikai tett és felelősség kialakulásának és kialakításának együttes kifejtésével. A politikai gondolkodás, cselekvés, felelősség szférájába egyfelől a racionalizálódás folyamatai szólnak bele a szellemi változások dialektikáján keresztül, másfelől pedig a kreatív személyes jellegzetességek. Ezt a felfogást egészíti ki „Az utópikus tudat” fejezet (a „Historizmus”-hoz is kapcsolódva) német változatában a szemléletes alakváltozás, illetve struktúráváltás (transzformáció) egybelátása a strukturális mozgás víziószerű képében.

Határozott hangsúlyeltolódás következett be ebben a látásmódban az átmeneti korszak idején. Mint korábban kifejtettem, Mannheim ott a felvilágosodás egyenes vonalú fejlődésfogalmát vetíti rá az eredetileg léttel összefonódott szellemi szféra mozgásszférájára (a stratégiai tervezés foka) és az erkölcsi alakváltozásra (a kollektív tervezés erkölcsi foka).

Az *Ideológia és utópia* angol változatán nyomot hagytak az átmeneti korszak elméleti eltolódásai e tekintetben is. A német változat sokszínű, differenciált fogalomhasználata az angol fordításban világosabb szerkezetűvé, a fogalmak metaforikus-történetfilozófiai tartalma híján némileg ellentmondásossá, legfőképp azonban semlegessé válik. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a németországi szociológiai korszaknak a historizmus bizonyos átértelmezéséből

származó történelemképe elvész az angol változatban, az átfogó szociológiai elméleti keretben voltaképp irrelevánssá is válik. A német „történelem”, „történe-
nés”, „eseményfolyam”, „alakulás”, „mozgásforma”, „alakváltozás” stb. kifeje-
zései többé-kevésbé következtelenül az angolban semleges értelemmel feltöltve
„történelmi fejlődésként”, „történelmi változásként” szerepelnek.⁴⁹ A német
változat „történelmi folyamat” fogalma a köztes, egyszerre szellemi és létszerű
szféra dialektikus mozgásformájára utalt, nem volt szerencsés az angolban „tör-
ténelmi fejlődés”-ként lefordítani. Főként akkor, ha néhol a „szemléletes alak-
változás”-t, a „kulturális változás”-t is „fejlődés”-sel helyettesítették be.

„Az utópikus tudat” című fejezetben, amely eredetileg leginkább össz-
pontosított erre a témára, Mannheim az angol változatban a fentiek követke-
ztében a historizmus átfordított, semlegesített változatára kényszerül,⁵⁰ és ezzel
lemond a németországi szociológiai korszak egyik fő alkotóeleméről, az Ernst
Troeltsch és Alfred Weber⁵¹ nyomán kidolgozott történetfilozófiai szemlélet-
módról.

Az említett eltolódások észrevehetők az *Ideológia és utópiához* írt angol
nyelvű bevezetőben a lefordított szövegben, és a szövegbeli változtatásokon is.
Az angol változat nem hasonult teljesen az átmeneti korszakban keletkezett
két mű szövegéhez, de az ottani elváltozások átszínezik az olvasmányélményt.
A szöveg fenti értelmű, részbeni átdolgozása hozzájárult a korábbi, három kü-
lön gondolkodási stílusban megszületett fejezet egymáshoz közelítéséhez. Még-
sem jött létre zárt elmélet és szövegszerkezet, csak egy másfajta ambivalencia.
Az eredeti német változathoz származó gondolkodási stíluselemek keverednek
az átmeneti időszakból hozottakkal. Az eredmény heterogén, ellentmondásos
szöveg, amely csak a felszínen tűnik első látásra egységesnek.

Jegyzetek

¹ Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*, Bonn, 1929.

Karl Mannheim: *Wissenssoziologie*. In: *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, 1931.

Karl Mannheim: *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*,
(ford. Louis Wirth és Edward Shils), London, New York, 1936.

Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*, 3. kieg. kiad., Frankfurt a. M., 1952. (a két angol
nyelvű fejezetet fordította Prof. Dr. Heinz Maus).

Jelen összevetés alapjául szolgáló kiadások:

Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*, Verlag G. Schulte-Bulmke, Frankfurt a. M., 1978
(6. kiadás; a 4. kiadás [1965] változatlan újrakiadása, amely a 3. kibővített kiadást
kiegészíti Karl Mannheim összes műveinek jegyzékével és egy 1952-től 1965-ig terjedő
bibliográfiával). A továbbiakban Iu rövidítéssel hivatkozunk a műre.

Karl Mannheim: *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*
(ford. Louis Wirth és Edward Shils), A Harvest/HBJ Book Harcourt Brace Jovanovich,
Publishers, San Diego, New York, London, 1975. A továbbiakban Ia rövidítéssel
hivatkozunk a műre.

- ² Lásd a *Wissenssoziologie* című kötetben (Mannheim 1964) Historismus (246–307); Das Problem einer Soziologie des Wissens (308–387); Ideologische und soziologische Interpretation der geistigen Gebilde (388–407); Das konservative Denken (408–508); Das Problem der Generationen (509–565); Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen (566–613); továbbá Über die Eigenart kultursoziologischer Erkenntnis (Mannheim 1980d: 33–154); Eine soziologische Theorie der Kultur und ihrer Erkennbarkeit (Konjunktives und kommunikatives Denken) (Mannheim 1980d: 155–322).
- ³ A következő néhány oldalon az *Ideológia és utópia* német változatát, és vele összefüggésben Mannheim más, abban az időben született frását, valamint más szerzők a fenti szövegekkel szoros kapcsolatba hozható szövegeit részletesebben vizsgáló, hosszabb tanulmányomból idézek fel néhány, a további részek megértéséhez fontos részletet.
- ⁴ A szekunderirodalomban a legpontosabb értelmezés A. P. Simondsé. Mannheim szerint a kommunikáció látszattá válása ellenében hozta létre tudásszociológiáját. Nem intenció és hagyomány interdependenciáit kutatta, hanem egy hermeneutikai elméletet dolgozott ki németországi korszakában, amelyet meghatározott intersubjektív érvényességigényekkel kötött össze. Kommunikáció úgy lehetséges, hogy a másik szubjektumot történeti-társadalmi kontextusában értjük meg. A megértés sajátosságai Mannheimnél: történeti és önreflexív. Vö. Simonds 1978: főként 78–97.
- ⁵ A „funkció” értelmére Mannheim kultúra- és tudásszociológiájában a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas mutatott rá. A funkció németül függvényt (is) jelent, a matematikából származó kifejezés. Mannheim arra használja, hogy hangsúlyozza a társadalmi és a szellemi valóság közötti logikai összefüggéseket. Mannheim nem az eszmék funkcióját vizsgálja a társadalomban, hanem az eszmék egyik meghatározó tulajdonságának tartja, hogy a társadalom „függvényei”, funkciói. (Vö. D. Kettler–V. Meja–N. Stehr: „Karl Mannheims frühe kultursoziologische Arbeiten”. In: Mannheim 1980d: 16).
- ⁶ Vö. elsősorban Mannheim Károly: *A konservativizmus. Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete der Geistigen*. In: Mannheim 1964: 569. Mannheim nem tekintette a tudásszociológia tárgyának a természettudományos gondolkodást. Korábbi tanulmányaiból differenciáltabb kép rajzolódik ki. Eszerint a természettudományos gondolkodás is interpretatív jellegű, a kategóriái is értelemteliek a teljesen értelemidegen természethez képest(!), de kauzális-magyarázó jellegűek. Mannheim emellett a társadalom- és természettudományok heterogenitását hangsúlyozta. Az *Ideológia és utópiában* a tudásszociológiát olyan diszciplínaként határozza meg, amely a természettudományos eszményhez közelít. Mannheim tudáseszménye mégsem a hagyományos természettudományos eszményt célozza, hanem egy „újabb”, homogénabb tudáselméletet hozott létre. Erről bővebben a tanulmány II. részében írok. Az átmeneti korszakában a természettudományos gondolkodás alapvetően (környezet)romboló jellegére hívta fel a figyelmet. Vö. *Eine soziologische Theorie der Kultur...* In: Mannheim 1980d: 168, 176–178; *Das Problem einer Soziologie der Wissens*. In: Mannheim 1964: 309; *Ideologische und soziologische Interpretation...* In: Mannheim 1964: 390; 1935: 101, sk, 128. sk.
- ⁷ A. P. Simonds az *Ideológia és utópia* megírása körüli években egy gondolkodásbeli eltolódást állapít meg Mannheim tudásszociológiájában az eszmetörténet tudásszociológiai vizsgálatától a társadalomelmélet felé, amely a mindennapi élet cselekvését állítja a középpontba (vö. Simonds 1978: 84). Colin Loader ezzel szemben Mannheim tudásszociológiáját, egész életművét az eszmetörténethez való jelentős hozzájárulásként értelmezi (vö. Loader 1985: 9).

- ⁸ Vö. L. A. Scaff 1989. A Mannheim-szakirodalomban legpregnansabban Colin Loader képviseli azt a nézetet, hogy Mannheim az *Ideológia és utópia* megírásának idejére elfogadta Max Weber tudományelméletét és politikai szociológiáját értelmezési keretként. Vö. C. Loader 1985: főként 121–124.
- ⁹ Ez az értelmezés részben eltér a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármassal alapítójától, amely szerint Mannheim tudásszociológiájával a liberális politika filozófiai (újra)alapozására vállalkozott. Szerintük az *Ideológia és utópia*ban Mannheim egy speciális politikai tudás lehetőségét dolgozta ki. Pontosabban ez szerintük ambiciózus programja (egy ontológiai megalapozású, a társadalmi praxissal állandóan kapcsolatban álló tudás), amely szembeállítható Mannheim kevésbé ambiciózus megoldásával, a politika tudománnyá alakításával.
- ¹⁰ A. P. Simonds Mannheim interpretációelméletét kifejtve rámutat: Mannheim tudásszociológiája egy még szélesebb, morálfilozófiai keretbe helyezhető (vö. Simonds 1978: 115–120).
- ¹¹ Az *Ideológia és utópia* Mannheim előző tanulmányában egy lábjegyzetben utal rá, hogy az utópia-fejezetben alkalmazott ideológia fogalom szemben a bevezetésben alkalmazottal értékelő (Iu: 110, 108-as jegyzet). Colin Loader könyvében hangsúlyozza, hogy a szakirodalom Mannheim explicit kijelentéseivel ellentétben nem az utópiát, hanem az ideológiát tekintette központi fogalomnak (vö. Loader 1985: 95).
- ¹² A társadalomelmélet mai irodalmából Jürgen Habermas kommunikatív cselekvéseméleti és etikai programja kapcsolható Mannheim megértés- és értelmezéseméletéhez. Habermas elméletében kerül az utópia fogalmát, helyette a racionalitás kategóriájának kitágított változatát határozza meg (racionalizált életvilág, kommunikatív racionalitás). Habermas elméletének explicit utópia-ellenességére Seyla Benhabib hívta fel a figyelmet. Ez segít megvilágítani a Mannheim és Habermas elmélete közti eltéréseket (vö. Habermas 1985; Benhabib 1992).
- ¹³ Vö. Coser 1986. Ebben az intézményesülésben kulcsszerepe volt Robert K. Merton tudományszociológiájának (vö. Merton 1976). A „tudásszociológia” további karrierje többek között a tudományszociológián belül folytatódott (vö. Fehér 1985; 1968).
- ¹⁴ A. P. Simonds – mint az I. részben említettem – a tudásszociológiát interpretatív módszernek és elméletnek tekinti, amely hermeneutikai és interszubjektív érvényességigénnyel lép fel. Itt az utóbbi érdemel figyelmet. Simonds szerint Mannheim interpretációelmélete szemben áll a elméleti érvényesség sztenderdizálásával (tudomány) és a politikai vagy társadalmi kritika hagyományos formájával (marxizmus). A „tudás” fogalmát ezekkel szemben a lehető legszélesebb értelemben használja (vö. Simonds 1978: elsősorban 20–24). Mannheim nem adja fel a tudomány hagyományos interszubjektív érvényességigényét, csak nem a tudomány sztenderdizált normájának, hanem a társadalmi élet folyamatában kitermelt normának tekinti (Simonds: 112–114). A tudományt mint gyakorlatot a második világháború utáni tudományelmélet többféle irányban is kidolgozta (Th. Kuhn, St. Toulmin, I. Lakatos, P. Feyerabend). Részben innen került a tudományszociológiába (vö. Meja–Stehr 1984).
- ¹⁵ *Die Bedeutung der Konkurrenz...* (In: Mannheim 1964: 613; Iu: 51.)
- ¹⁶ Colin Loader „átmeneti időszaknak” tekinti a Mannheim németországi korszakának későbbi és angliai emigrációja kezdetén keletkezett műveit átfogó időintervallumot (1930–1936) (Loader 1985: 125). A szakirodalomban általában az 1933-as évet Mannheim elméleti „párfordulásához” kötik. Például a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármassal az *Ideológia és utópia*beli újfajta praktikus-politikai tudás ambiciózus programjával az azt követő műveiben kifejtett semleges tudományosságot állítja szembe

(Kettler–Meja–Stehr 1989: 129. skk). Loader ezzel szemben egyaránt hangsúlyozza a kontinuos és diszkontinuos elemeket. Szerinte Mannheimnek ebben a korszakban keletkezett művei szerkezeti hasonlóságokat mutatnak a korábbiakkal, elméleti álláspontja viszont megváltozott: a társadalmi folyamatok értelmezésében a konkurencia-elvtől az ellenőrzés szükségessége felé fordult (1985: 135). A továbbiakban Mannheim 1935-ben megjelent, *Mensch und Gesellschaft* című munkáját veszem részletesen szemügyre (Mu rövidítéssel jelölve a művet).

¹⁷ Vö. *Letter from Mannheim to Louis Wirth to Chicago. 1936. febr. 15.* Appendix 3. In: Woldring 1986. Simonds a következő megjegyzést fűzi Kettleréhez: Az *Ideológia és utópia* angol változata került a második világháború után a szociológia szakmai közönségéhez, és Mannheim szakmai reputációja ezen a változaton alapul, holott jelentős különbségek vannak benne a német eredetihez képest. Más nyelvekre (pl. francia) is angolból fordították le gyakran a művet. A Mannheim-szakirodalomban a legtudatosabban Simonds néz szembe ezzel a ténnyel (vö. Simonds 1978: főként 15. skk).

¹⁸ David Kettler rekonstruálta az *Ideológia és utópia* angol változata körüli amerikai szociológiai szakmai vitát. Mannheim amerikai szociológiai „kanonizálása” indította erre, gyors besorolása a „holt hagyományokba”. Eredményei a következők: 1. Az amerikai szociológia szakmai jellegéből következően más típusú vitastratégiákat eredményezett a németországi kulturális, szakmai és nem-szakmai nyilvánosságot egybeolvasztó vitastratégiákkal szemben. 2. Mannheim maga is megpróbálta befolyásolni a vita menetét az angliai és amerikai szakmai olvasóközönség figyelembevételével, az *Ideológia és utópia* szövegének átdolgozásával, és más adaptációs stratégiákkal is. 3. A recepció vizsgálatának harmadik szempontja Louis Wirth ténykedése. Wirth megpróbált közvetíteni az intézményesülő amerikai szociológia széttartó fejlődési irányai között. Mannheim tudásszociológiáját azonban inkább csak programnak vélte, és nem sikerült konszenzust elérnie a vitákban. Kettler konklúziói: Az *Ideológia és utópia* amerikai szakmai fogadtatása (gyors „holt hagyománnyá” nyilvánítása) nem annyira az amerikai szociológia filozófia- vagy elméletellenességével magyarázható, hiszen a körülötte zajló viták elméletiek voltak. Az amerikai szociológiai szakma a Kuhn értelmében vett „normáltudomány” felé haladt akkor, emiatt hajlamos volt a tudományos teljesítményeket sebtében vagy a „holt hagyományok”, vagy a „tudományos hozzájárulások” osztályába sorolni. Kettler fő megállapítása az, hogy az amerikai szociológia- és politikaelmélet nem vetett számot a liberalizmus válságával az intézményesülés időszakában. Így Mannheim politikai párbeszédet ösztönző tudásszociológiáját sem megfelelően értékelte (vö. Kettler 1994: 279–303).

¹⁹ Mannheimnek az angliai olvasóközönségről alkotott képe 1936. február 15-én Wirthhez írott leveléből jól rekonstruálható: Mannheim hiányolta az angol társadalomtudományokban a történeti látásmódot, és az olyan „empíriát”, amely nem felsorolást, mérést és leírást jelent. Ő „másfajta” empíriát alkalmaz, de szeretné elkerülni, hogy az angol olvasóközönség „túl absztraktnak” találja a könyvét, és továbbra is kitart írásainak esszéisztikus jellege mellett. *Letter from Mannheim to Louis Wirth to Chicago: 1936. febr. 15.* Appendix 3. In: Woldring 1986.

²⁰ A Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas kiindulási tézise szerint az eltérések elsősorban a terminusok megváltozásából adódnak: A német poszthegelianus fogalomtár átültetése az angolszász posztutilitarista, illetve pragmatista nyelvezetbe teljesen megváltoztatta a fogalmak értelmét. A tény- és értékítéletek világos szétválaszthatóságát sugallják, és így az ideológiákat teljes mértékben elemezhető „kompozitumoknak” tekintik föl. A szerzők itt arra utalnak, hogy Mannheim a német változatban az ideológiák harcában (melynek hordozói az értelmiségiek) a megfelelő liberális politikai megoldást kereste, miután

kimutatta, hogy az ideológiák olyan ontológiai megalapozású társadalmi tudást tartalmazhatnak, amelyekkel adekvátnan megragadhatók a problematikus politikai-társadalmi helyzetek. Pontosabban ezt tekintik Mannheim ambíciózus programjának, amely mellett szerintük azt a szerényebb alternatívát is lehetségesnek tartotta, hogy e feladatok ellátásában egy speciális diszciplína (a politikai szociológia) is képes megtenni a kezdeti lépéseket. Az eredetiben az ideológiák nem maradéktalanul elemezhető tudásszerkezetekként jelentek meg, hanem olyan speciális társadalmi-politikai tudásként, amelyben szétválaszthatatlanul összefonódnak az irracionális és racionális (tudományos módszerekkel elemezhető) elemek. Az angol változatban szerintük csaknem nyilvánvalóvá válik egy ilyen politikatudomány lehetségsége. Az ideológiák tehát ahelyett, hogy maguk is a politikai tudás kivívására alkalmas eszközök lennének, áldozatul esnek egy magasabb rendű tudományos (politikai-szociológiai) tudás elemző zsarnokságának, ami társadalmi élitek különböző társadalmi-technológiai manipulációjának szolgálatába állítja őket. A német változatban a fenti értelemben véve többféle elgondolás szándékos ambivalenciáját feltételezik, az angolban pedig eltolódást a tudományos diszciplína-felfogás felé. Az érvelés menetében szerintük már-már úgy tűnik, hogy az értelmiségiek uralmi tudással rendelkeznek. De valójában ezt csak sugallja a szöveg, hiszen az eredeti tartalmi momentumok egy része változatlan – állítják. Szövegszerűen nem támasztható alá, hogy Mannheim a liberális politika megújításának filozófiai (újra)alapozására törekedett volna. Mint az *Ideológia és utópia* német eredetijének elemzésével bemutattam, Mannheim programja egy történeti lehetőségre vonatkozott. Részben olyan módszertani elgondolásokra, amelyekkel a különböző gondolkodási pozíciók eredményei összekapcsolhatók, illetve egy olyan utópiára, mely a különböző társadalmi pozíciók közti közvetítés lehetőségét fogalmazta meg az értelmiség lehetséges szerepéről, a platform-politikáról, és egy még nem létező, a meglévő diszciplináris tagoltságba nem beilleszthető politikatudományra (vö. Kettler–Meja–Stehr 1989: 132–135).

²¹ A dolgozat főszövegében többnyire magyarul nevezem meg a különbségeket, a jegyzetekben adom meg pontos lelőhelyüket a német és az angol szövegben, valamint utalok további előfordulásukra is. A zárójelben megadott első szám a német kiadásból (Iu), a második az angol változathoz (Ia) származik. Itt: Sein/state of reality (169/192), Sein/situation (172/195), Seinswirklichkeit/reality (179/196), ugyanott további példák.

²² Például Konkrete Lage im sozialen Raum/position in his social milieu (54/56); Lagerung/social situation (55/58), uo. skk és (114/131, sk), (134, skk/153, skk), (154/176); im sozialen Raume/in society (134/153), uo. skk és (186, skk/213, skk); im sozialen Raume/in the social order (135/154), (139/159).

²³ Például Standort/position (71/78, sk), uo. skk.

²⁴ Például Seinslage/social situation (54/56); Seinslage/life-situation (54/56), uo. skk.

²⁵ A német változatban részletesebben kifejtett bekezdés helyett az angolban egy leegyszerűsített bemutatás szerepel (53/55), és uo. skk további példák.

²⁶ Például Verstehen/analysing the social condition (54/56).

²⁷ Például Mitkonstituierende Bedeutung/influence (54/56).

²⁸ Például jener viel radikaleren Destruktion/the more thoroughgoing and devastating critical analysis (60/64), einer soziologischen Kritik/thoroughgoing sociological analysis (70/77); der ursprünglich frei ansetzende .../Forschen-our conclusion as a result of this analysis (80/90); hasonló példák: (82/98); (87/100); (93/107).

²⁹ Például rein wissenssoziologischen Gehalt/the scientific sociological content (71/78); Wissen-science (143, skk/164, skk), (149/170), -in academic institutions (152/173).

- ³⁰ Például Empirie/empirical knowledge (80/90), Empirie/empirical data (89/101) többször; Empirie/empirical research (90/103), (91/101), uo. skk.
- ³¹ Például (82/93), uo. skk.
- ³² További szaktudományos színezetű kifejezések is szerepelnek még ehelyütt, például (88, sk/101), (89/101); Grundlagen/the general canons of explanation (89/101); in Gestalt einer wissenstheoretischen Aphorismus/in the guise of a scientific proposition (89/102); Grundlagen/fundamental propositions (92/105).
- ³³ Például Aufgelockertsein/uncertainty (76/84); diese sozial aufgelockerte Situation/this socially disorganized intellectual situation (76/84); eine geschichtliche, sich verschiebende Kulisse/on historically determined and continuously developing structure (76/85); verschiebt sich das Sein/when the social situation changes (77/85); Dasein/Sosein (80/81); Dieses Gleiten des Begriffs/This instability in the definition of concepts (86/88); dieses suchende Gleiten/lassen der Begriffsbedeutung/such a conceptual elasticity (87/99); diese Einstellung/this point of view (89/101); hat sich die Lage verschoben/the situation has changed (80/102); Lebensordnung/social order (170, skk/194, skk); Gestalt/form (170/183), (181/207), (181/208), (191/220), (193/223), (198/228), (200/231) stb.; hitelesebb értelmezések: Gestalten/configurations (182/209), (184/211), és: dass wir die Gestalt haben als die Elemente und wir die Elemente eigentlich erst von der Gestalt her erfassen/the whole (Gestalt) is prior to the parts and that our first understanding of the parts come through the whole (183/210). Például Erleben/experience (170/191) skk, és még számos helyen. Az egyetlen német kifejezés, amely németül, dőlt betűvel szerepel az angol változat egész szövegében a Weltanschauung (világnézet) fogalma. A szöveg egészére az jellemző, hogy eltörli a német eredeti esszéisztikus, szemléletes jellegét azzal is, hogy szinte mind megszünteti az eredeti dőlt betűs kiemeléseket.
- ³⁴ Például Strukturzusammenhanges/structural integration (122/140); Auflockerung/disintegration (143/142); Übersicht/schematic system (152/173), (157/180); Zusammenschau/synthesis (142/164); Zusammenhänge/structure (118/136); Zusammenhang/framework (118/136).
- ³⁵ Például Bewusstsein/mind (54/56), (70/77), (130/150), (169/192), (171/194), (183/210).
- ³⁶ Például Bewusstsein/consciousness (64/70); Bewusstsein/mentality (117/122), (136/156), (169/192), (182/208), (171/195), (179/206) stb.; Bewusstsein/outlook (82/93), (144/165), (181/207).
- ³⁷ Például im Werden des Alltags/the expressions of every day life and even the main changes in the evaluation of different spheres of reality (65/71); Bezugsebene/scale of values (65/71); hasonló példa részletesebben kifejtve (75/83); des Parteilichen und Vitalen/evaluation (88/100); Evidenzen/value (147/166).
- ³⁸ Például Standort/the position and the point of view (66/72); ein Standort/one position of view and interpretation (68/74); nicht an einen Standort gebunden/is not linked exclusively with any single intellectual and social position (69/76); den eigenen Denkstandort/his own position (70/77) stb.
- ³⁹ Például Jene historisch konkrete Schicht/a certain historically determined social status (55/57); Soziale Gebundenheit/social basis (70/77); „Seinsgebundenheit”/„situational determination” (Seinsgebundenheit) (71/78); faktische Standortsgebundenheit/concrete position in life of the thinker (Standortsgebundenheit des Denkens) (71/78, sk); eines jeden Standortsgebundenen Wissens/of all those forms of knowledge which were dependent upon the subjective standpoint and the social situation of the knower (71/79), uo. több példa; Der Nachweis der These, dass Erkennen selbst politisch und sozial gebunden ist/the political and social determinants of knowledge (102/117);

- gebunden/determined (103/123); gebunden/conditioned (104/125); der soziale Seinsgebundenheit/is integrally bound up with social life (104/125) gebunden/related (121/139), uo. további példák.
- ⁴⁰ Például Willensimpulsen/interests (101/116, sk), (103/118), (149/170); willens-, macht- und interessengebundene Kollektivkräfte/collective forces expensive of group-purposes, -power and-interests (107/124); Wollen/interest (134/153), (146/167); Wollungen/purposes (136/156), 148/169), (149/170); Wollungen/interests (136/167), (146/167) stb.
- ⁴¹ Wollen/will (224/261, sk); willens/intentional (53/55).
- ⁴² Ez a tény már a fejezet címében és alcímeiben is szembeütő: Ist Politik als Wissenschaft möglich? (Das Problem der Theorie und Praxis)/The Prospects of scientific politics: The relationship between Social Theory and Political Praxis 1. Why is there no science politics? (95/109).
- ⁴³ Például des lebendigen Kampfes/of the political conflict (107/122); hasonló példák (130/149), (138/158).
- ⁴⁴ Például Schicht/group (180, sk/206, sk); sozialen Schichten/social classes (181/207), (185/212), (201/232).
- ⁴⁵ Például das politische Handeln/political action (107/123), (110/126), (110/127), (111/129); Handeln/conduct (108/136), (119/143), (143/164), (159/181).
- ⁴⁶ Például éppen a fejezetben: Wissen/scientific knowledge (96/110), (101/116); Forschung/scientific research (96/110); das Problem der Synthese/synthesis of the various perspectives as a problem of political sociology (128/147); Politische Soziologie als Wissen/Political sociology as the science which (130/149).
- ⁴⁷ Például Politiker/political leader (97/111), (128/148), (129/148); politische Willensbildung/political education (129/148), uo. további példák (77/86), (78/87).
- ⁴⁸ Például túlnyomórészt: freischwebend/unattached (124/143), (135–138/155–158); helyenként: freischwebend/to a large degree unattached (136/156), freischwebend/socially uprooted and loosely integrated (123/142) (In: 140, 132).
- ⁴⁹ Például Geschichte/development (57/61), (180/206), (184/211); Sein/development (57/61), Bewegung/process (63/68); Werden der Alltagssprache/language of everyday life (65/71); dadurch geraten wir in ein neues Stadium/we are entering upon a new epoch in social and intellectual development (68/75); Geschehen/process (71/78); Historismus/historical/sociological approach (74/81); Bewegungsform/historical development (75, sk/84); Werden/development (79/89); Entwicklung/historical and intellectual development (79/89); das Wachsende, das Neue/new elements in historical development (112/129); des Geschichtlichen/to the historical rationalization (126/144); im historischen Geschehen/in social historical reality (130/149); Strom/development (164/187); Gestaltwandel/change (182/208); im Geschichtlichen/in historical development (184/211); Schicksale/course of development (190/218); Kultur/cultural development (195/225); Geschichtsraum/society (214/249); der geschichtsphilosophisch/sozialen Gliedes des Zeitgeschehens/with the faith in utopias as collective ends of human strivings (218/254).
- ⁵⁰ Mannheim a historizmus szemléltetéséhez kibővíti a német változatban is idézett Goethe-analógiát (202/234).
- ⁵¹ Ernst Troeltsch és Alfred Weber nem a historizmus megújítóként szerepelnek az angol változatban, hanem mint demokraták! (217/253).

Irodalomjegyzék

- Adorno, Theodor W. 1972. Das Bewußtsein der Wissenssoziologie. In: Kurt Lenk (Hrsg). *Ideologie. Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand 314–326.
- Bendl Júlia 1994. *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Budapest: Scientia Humana
- Benhabib, Seyla 1992. *Kritik, Norm und Utopie*. Frankfurt a. M.: Fischer
- Bertalan László (szerk.) 1987. *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Bloor, David 1973. Wittgenstein and Mannheim on the Sociology of Mathematics. *Studies in the History and Philosophy of Science*, (4) 2, 173–191.
- Coser, Lewis A. 1986. Tudásszociológia. *Janus*, ősz, 1–10.
- Douglas, Mary 1981. Klassifikationsgitter und Gruppe. In: *Ritual, Tabu und Körpersymbolik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 79–98.
- Fehér Márta 1985. Naturalizált versus szocializált episztemológia. *Filozófiai Figyelő*, 3, 9–23.
- 1986. A tudásszociológia mint tudományelmélet. *Janus*, ősz, 45–59.
- Filozófiai hermeneutika* 1990. Budapest: FTK
- Gabel, Joseph 1970. *Sociologie de l'aliénation*. Paris: Presses Universitaires de France
- Gábor Éva 1977. Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest: Kossuth, 440–472.
- 1983. Mannheim Károly a két világháború között. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Budapest: Kossuth, 82–111.
- Greven, Michael, Th. 1994. Mannheim Károly és a demokrácia problémája a „tömegtársadalom” korszakában”. *Politikatudományi Szemle*, 2, 39–53.
- Habermas, Jürgen 1985. A kommunikatív cselekvés elmélete, I-II. (részletek) *Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő*, különszám
- 1994a. *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz
- 1994b. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz
- Hanák Tibor 1993. *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében*. Budapest: Göncöl
- Hernádi Miklós 1984. *A fenomenológia a társadalomtudományban*. (Vál.) Budapest: Gondolat
- Iggers, Georg, G. 1988. *A német historizmus*. Budapest: Gondolat
- Jonas, Friedrich 1980. *Geschichte der Soziologie, B 1–2*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Kaem, Michael–Bernard S. Phillips–Robert S. Cohen (Eds.) 1990. *Georg Simmel and Contemporary Sociology*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers
- Karácsony András 1995. *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest: Osiris–Századvég
- Karádi Éva 1980. A Vasárnapi Kör világnézete. In: *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. (Szerk.: Karádi Éva–Vezér Erzsébet) Budapest: Gondolat, 24–41.
- 1986. Der „Sonntagskreis” und die Weimarer Kultur. In: *Wechselwirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik*. Marburg: Marburg, 526–534.
- 1993. Adalékok a világnézeti paradigmaváltások történetéhez. In: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest: Atlantisz, 241–261.

- Kettler, David 1967. *Marxismus und Kultur*. Neuwied und Berlin: Luchterhand
- 1967. Sociology of Knowledge and Moral Philosophy: The Place of Traditional Problems in the Formation of Mannheim's Thought. *Political Science Quarterly*, 3, 399–426.
 - 1990. Karl Mannheim und die Entmutigung der Intelligenz. *Zeitschrift für Soziologie*, 2, 117–130.
 - 1994. That typically German Kind of Sociology which Verges towards Philosophy: The Dispute about Ideology and Utopia in the United States. *Sociological Theory*, 3, 279–303.
- Kettler, David–Volker Meja–Nico Stehr 1989. *Politisches Wissen. Studien zu Karl Mannheim*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Kiss Endre–Nyíri J. Kristóf (szerk.) 1977. *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest: Kossuth
- König, René 1987. *Soziologie in Deutschland*. Wien: Carl Hanser Verlag
- Köpeczi Béla 1965. *Az egzisztencializmus*. (Vál.) Budapest: Gondolat
- Kuhn, Thomas, S. 1976. *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. Zweite revidierte und um das Postskriptum von 1969 ergänzte Auflage*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Lenk Kurt (Hrsg.) 1972. *Ideologie. Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand
- Lietzmann, Hans, J. 1994. Politikai tervezés és társadalmi kockázata. *Politikatudományi Szemle*, 2, 25–39.
- Loader, Colin 1985. *The Intellectual Development of Karl Mannheim. Culture, Politics and Planing*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1993. *Karl Mannheim, Alfred Weber und die Intelligenz*. Előadás a „Karl Mannheim und seine Zeitgenossen” című konferencián. Budapest, okt. 14–16.
- Longhurst, Brian 1989. *Karl Mannheim and the Contemporary Sociology of Knowledge*. London: The Macmillan Press LTD
- Lukács György 1978. *A modern dráma fejlődésének története*. Budapest: Magvető
- 1971a Osztálytudat. In: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető, 270–319.
 - 1971b Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. In: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető, 319–510.
 - 1975. A regény elmélete. In: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest: Magvető, 479–593.
- Mannheim, Karl 1935. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Leiden: A. W. Sijthoff's Uitgeverij Smmatschappij W.V.
- 1951. *Diagnose unserer Zeit. Gedanken eines Soziologen*. Zürich, Wien, Konstanz: Europa Verlag
 - 1964. *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*. Szerk.: Kurt H. Wolff. Berlin und Neuwied: Luchterhand
 - 1970. *Freiheit und geplante Demokratie*. Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag
 - 1978. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt a. M.: Verlag G. Schulte-Bulmke
 - 1980a Lélek és kultúra. In: Karádi–Vezér (Szerk.) 1980, 186–201.
 - 1980b Ernst Bloch: Geist der Utopie. In: Karádi–Vezér (Szerk.) 1980, 298–302.
 - 1980c Lukács György: A regény elmélete. In: Karádi–Vezér (Szerk.) 1980, 323–327.
 - 1980d *Strukturen des Denkens*. Szerk.: David Kettler–Volker Meja–Nico Stehr. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

- 1984. *Konservativismus*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- 1985. *Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge*. San Diego, New York, London: A Harvest/HBJ Book
- 1994. *A konzervativizmus*. Budapest: Cserépfalvi
- Meja, Volker–Nico Stehr (Hrsg.) 1982. *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Meja, Volker–Nico Stehr (Eds.) 1984. *Society and Knowledge. Contemporary Perspectives in the Sociology of Knowledge*. New Brunswick (U.S.A.), London (U.K.): Transaction Books
- Merton, Robert, 1976. *Válogatás Robert K. Merton tudásszociológiai és tudományszociológiai írásaiból*. Budapest: Szociológiai Füzetek, 12.
- Némedi Dénes 1990. Adalékok a nyilvánosságfogalom kritikájához. *Logosz*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 113–131.
- 1990. Mit kezdünk Habermassal? *Replika*, 2, 113–131.
- Papp Zsolt 1980. *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. Budapest: Kossuth
- Pels, Dick 1993. *Missionary Sociology between Left and Right: A Critical Introduction to Mannheim. Theory, Culture and Society*, 10, 45–68.
- Pethő Sándor 1993. *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete
- Popper, Karl 1989. *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Poszler György 1988. *Filozófia és műfajelmélet*. Budapest: Gondolat
- Remmling, Gunter W. 1975. *The Sociology of Karl Mannheim: With a Bibliographical Guide to the Sociology of Knowledge, Ideological Analysis, and Social Planning*. London: Routledge & Kegan Paul
- Scaff, Lawrence A. 1989. *Fleeing the Iron Cage: Culture, Politics, and Modernity in the Thought of Max Weber*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Scheler, Max 1982a *Die positivistische Geschichtsphilosophie des Wissens und die Aufgaben einer Soziologie der Erkenntnis*. In: Meja–Stehr (Hrsg.) 1982, 57–68.
- 1982b In: Meja–Stehr (Hrsg.) 1982, 68–128.
- Schiwielbusch, Wolfgang 1994. *Az írástudók alkonya*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Schmitt, Carl 1992. *Politikai teológia*. Budapest: ELTE-TEMPUS
- Simmel, Georg 1973. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: Somlai Péter. Budapest: Gondolat
- 1983. *Schriften zur Soziologie. Eine Auswahl*. Szerk.: Heinz Jürgen Dahme–Otthein Rammstedt. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- 1992. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. In: Otthein Rammstedt (Hrsg.): *Georg Simmel. Gesamtausgabe*. 11. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Simonds, A. P. 1978. *Karl Mannheim's Sociology of Knowledge*. Oxford: Clarendon Press
- Srubar I. (Hrsg.) 1988. *Exil. Wissenschaft. Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler, 1933–1945*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Tönnies, Ferdinand 1983. *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat
- Troeltsch, Ernst 1924. *Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge*. Berlin: Pan Verlag Rolf Heise
- Weber, Alfred 1927. *Ideen zu Staats- und Kultursoziologie*. Verlag G. Braun in Karlsruhe
- Weber, Max 1970. *Állam, politika, tudomány*. Budapest: KJK

- 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Budapest: Gondolat
- 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* Budapest: KJK
- 1989. *A politika mint hivatás.* Budapest: Medvetánc Füzetek
- 1992. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai, 1/2.* Budapest: KJK
- Wechselwirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik.* Marburg: Jonas Verlag
- Wessely Anna 1983. A történelmi és a szociológiai megismerés Simmelnél. *Filozófiai Figyelő*, 1–2, 62–84.
- 1986a A tudásszociológia mint interpretációelmélet. *Janus*, ősz, 11–36.
- 1986b Georg Simmel kultúraelméletéről. *Filozófiai Figyelő*, 3–4, 143–168.
- 1990. On Karl Mannheim's Sociology of Knowledge. In: *Zeichen, Denken, Praxis. Österreichisch-Ungarische Dokumente zur Semiotik und Philosophie.* Wien, Budapest: ÖGS/ISSS, 403–416.
- Winch, Peter 1988. *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Wirth, Louis 1985. Preface. In: Mannheim 1985, X–XXX.
- Wissenssoziologie* 1980. *Kölner Zeitschrift für Soziologie, Sonderheft.* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Woldring, Henk E. S. 1986. *Karl Mannheim. The Development of his Thought: Philosophy, Sociology and Social Ethics, With a Detailed Bibliography.* Assen/Maastricht, The Netherlands: Van Gorcum
- Wolff, Kurt H. 1968. *Versuch zu einer Wissenssoziologie.* Berlin und Neuwied: Luchterhand
- 1994. Karl Mannheim and Surrender-and-catch: An essay in Autobiographical history of Ideas. *Canadian Journal of Sociology*, (19) 3, 371–377.
- Ziffus, Sigrid 1988. Karl Mannheim und der Moot-Kreis. Ein wenig beachteter Aspekt seines Wirkens im englischen Exil. In: Ilja Srubar (Hrsg). *Exil, Wissenschaft, Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler 1933–1945.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp

